શ્રી ગણેશાય નમઃ

શ્રી હાટકેશામ્બિકાભ્યામ નમઃ

શ્રી વડનગરા નાગર મંડળ – મુંબઈનું મુખપત્ર

નાગર મંજૂષા

आ नो भद्राः क्रत्वो यन्तु विश्वतः

(અમને સર્વ દિશાઓથી ઉત્તમ વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ.)

નશ્વરનો અક્ષરદેહ

નવેમ્બર, ૨૦૧૬

For private circulation only.

'નાગર મંજૂષા' પ્રગટ કરવા થતા ખર્ચને પહોંચી વળવા સ્થાનસમર્પણ યોજના શરુ કરવાનું વિચાર્યું છે. સ્વજનની સ્મૃતિ કાયમ રાખવા, મિત્ર કે કુટુંબીજનને જન્મદિવસ/લગ્નદિવસની શુભેચ્છા પાઠવવા તેમજ કોઈ સિદ્ધી સફળતા મેળવવા બદલનો હરખ વ્યક્ત કરવા પાનાની નીચેના હિસ્સામાં નોંધ મૂકાશે. ઉપરના ભાગમાં જીવનને સુરભિત કરી દે એવાં વિચાર-મોતીઓ, ગદ્યખંડ કે કાવ્યપંક્તિ મૂકાશે. વડનગરા નાગર સમાજની કલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારપ્રિતીનું પ્રતિબિંબ એમાં ઝિલાશે. એ માટે અનુદાન નીચે મુજબ રહેશે.

બીજું કવર પેજ (રંગીન) રૂા. ૪૦૦૦
ત્રીજું કવર પેજ (રંગીન) રૂા. ૪૦૦૦
છેલ્લું કવર પેજ (રંગીન) રૂા. ૫૦૦૦
અંદરના પાના (બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ) રૂા. ૩૦૦૦

યોજનાનો લાભ લેવા તંત્રીઓ શ્રીમતી દીના વછરાજાની અને શ્રીમતી સુહાની દીક્ષિતનો સંપર્ક કરવો.

રજી. ઓ. : એ/૫૮, મણિનાગર નિવાસ, પન્નાલાલ ટેરેસીસ,
ગ્રાન્ટ રોડ (પૂર્વ), મુંબઇ - ૪૦૦૦૦૭
website : www.shrivadnagaranagar.org

અનુક્રમ

1)	તંત્રીસ્થાનેથી	દીના વછરાજાની / સુહાની દીક્ષિત	૧
૨)	જીવનપથ (નિયમિત કટાર)	ડૉ. ભદ્રાયુ વછરાજાની	૨
	નશ્વરનો અક્ષરદેહ		
૩)	'રસસુધા'	સુધા મુનશી	૩
૪)	ભક્તિધામ	કુરંગી દેસાઈ	૬
૫)	બાપુનું જીવનદર્શન	માર્કંડરાય મહેતા	૧૧
૬)	કલ્પના ચાવલા	મનોજ્ઞા દેસાઈ	૧૫
૭)	જય ગંગોત્રી	રમેશનાથ ગૌતમ (ઘારેખાન)	૧૯
૮)	વાટ અને વાર્તા યુરોપની	દિલહર ભચેચ	૨૫
૯)	જોડકણાં	વનલીલા વોરા	૨૯
૧૦)	ઉઘાડી રાખજો બારી	પ્રભાશંકર પટ્ટણી	૨૯
૧૧)	રંગ રંગ વાદળિયા	મહાશ્વેતા પંડ્યા	૩૦
૧૨)	બીજાનો કાન પકડવાની મજા	કિશોર માંકડ	૩૩
૧૩)	ઘર ઉપયોગી રસોઈ કળા	વિમળાગૌરી પંડ્યા	૩૪
૧૪)	અમદાવાદ-ધુળાટાબાદ	કપિલપ્રસાદ દવે	૩૮
૧૫)	યષ્ટિકાની કહાણી	પ્રાણલાલ બુચ	૪૧
૧૬)	'ઝળહળ જ્યોત'	ભાસ્કર વ્હોરા	૪૨
૧૭)	સ્વાન્તઃ સુખાય	લેફ. કર્નલ સી. બક્ષી	૪૩
૧૮)	સાત દીકરા (ગીતાંગના)	શિવકાંત દવે	૪૭
૧૯)	ચમકારા	પ્રવીણ દેસાઈ	૪૮
૨૦)	'ગ્રામ્યમાતા'નું કથાબીજ	ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	૫૦
૨૧)	ભટ્ટ વલ્લભ મેવાડો	સુરેશચંદ્ર દીક્ષિત	૫૬
૨૨)	વૃદ્ધાવસ્થામાં વસંત	મહેન્દ્ર પંડ્યા	૬૩

ટીમ નાગરમંજૂષા

દીના વછરાજાની, નેહા યાજ્ઞિક, ભદ્રાયુ વૈષ્ણવ તથા સુહાની દીક્ષિત

વિશેષ આમંત્રિત

ડૉ. ભદ્રાયુ વછરાજાની

આભાર

રેખા અવાશિયા

તંત્રી સ્થાનેથી

આપણા પિંડની હયાતી આપણા પિતૃઓને આભારી છે.

આપણું શરીર, ધર્મ, સંસ્કૃતિ એમના થકી જ છે.

એમનું આ ઋણ અદા ન કરીએ તો આપણે નગુણા કહેવાઈએ એમના પ્રત્યેની આપણી શ્રદ્ધા, શ્રાદ્ધ દરમિયાન કાગવાસ નાખીને કરીએ એ તો એક પરંપરા થઈ. સાચા અર્થમાં એમનું તર્પણ એટલે કે એમના આત્માની તૃપ્તિ માટે સ્નેહથી એમનું સ્મરણ કરીએ અને એ પણ એમના જ અક્ષરદેહની જીવંત અનુભૂતિ દ્વારા !! એનાથી રૂડું શું? આમ પણ એક નાગરને એની કલમથી પ્રિય બીજું શું હોઈ શકે ? એટલે જ 'નાગર મંજૂષા'ના આ અંક દ્વારા આપણા દિવંગત વડીલોને આપણી આદરાંજલિ, શબ્દાંજલિ રૂપે અર્પણ કરીએ છીએ.

પૂર્વજોને શત્ શત્ પ્રણામ! આપણી આજ એ આપણા પૂર્વજોને આભારી છે. જો 'ગઈકાલ' નું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો વર્તમાન અને ભવિષ્યની મજા જ ન હોય. વડીલો એ આપણા સમાજની મહામોલી સંપત્તિ છે એમની ભૌતિક સંપત્તિ જ નહીં, પણ એમની પાસે જે અનુભવરૂપી મૂડી છે અને એમણે સીંચેલા સંસ્કારનું જતન કરવું એ આપણી ફરજ બને જ છે. વડીલોને પણ એમના પૂર્વજોએ કમાવેલી આ ધરોહર - જે આપણને સોંપવામાં આવી છે અને આપણે આવનારી પેઢીને આપવાની છે એ આગળ વધતાં જોઈ જ્યાં હશે ત્યાં પરમ તૃપ્તિ મળશે. એ જ સાચું શ્રાદ્ધ નહીં ગણાય?

આ અંકમાં આપણા વડીલોએ એમના જીવનકાળ દરમિયાન કાગળ-કલમ વડે પોતાના મનની વાત આપણા સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફક્ત એમનો અક્ષરદેહ જ આપણી વચ્ચે છે. ત્યારે એ નશ્વરદેહને આ અંક દ્વારા 'નાગર મંજૂષા'ની અક્ષરાંજલિનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

દીના વછરાજાની, સુહાની દિક્ષીત

ઋણ સ્વીકાર

જય હાટકેશ!

'નાગર મંજૂષા'ના આ વિશેષાંક 'નશ્વરનો અક્ષરદેહ' આપ સહુના સહકાર વગર શક્ય ન જ બન્યો હોત. આપણા અને આપના વડીલોના કાર્ય પર પ્રકાશ પાડવા બદલ અમે શ્રી સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ, પ્રણવ દેસાઈ, વારિણી ત્રિવેદી, રાજીવ પંડ્યા, પિયૂષ માંકડ, ઉપેન્દ્ર વછરાજાની. સંદીપ યાજ્ઞિક, કેતન યાજ્ઞિક, દિનેશ બુચ, વિભૂતિ દવે, ઉત્કર્ષ દીક્ષિત, ઉત્પલ પંડ્યા, મૃદંગા કીકાણી, કૌશા વહોરા, ઉજ્જવલ મહેતા, અભિલાષ ભચેચ અને રોહિત વસાવડાના સદૈવ ઋણી રહીશું.

- ટીમ 'નાગર મંજૂષા'

જીવનપથ (નિયમિત કટાર)

બે દિવ્ય વિભૂતિઓ :
મારી નાનીમા અને મારા પિતાતુલ્ય શિક્ષક

જીવનના મધ્યાહ્ન પછી વિચારવા લાગીએ છીએ કે : આપણે કોના પગલે જીવ્યા? કોણ હતું એ કે જેમણે અજાણતાં જ પોતાની સાથે દોર્યા? જાણે-અજાણ્યે આપણે કોને આદર્શ ગણીને જીવી રહ્યા છીએ??.. મધ્યાહ્ન પહેલાં તો ક્યાં સાન-ભાન હોય છે કે આવું કશું વિચારીએ!! અને આમ પણ 'મિલ જાયે વો મિટ્ટી હૈ, ખો જાયે વો સોના હૈ'.. પાછું વળીને જોવાની ફુરસદ અને નિસબત બન્ને આપણને ખોજમાં ટેકો કરે છે કે : મારો આદર્શ કોણ? આજે હવે બહારી ફુરસદ પણ છે અને અંદરૂની નિસબત પણ છે, એટલે મારા આદર્શની સ્પષ્ટ ઈમેજ ઊભરી રહી છે, માનસપટ પર..

બે અદ્‌ભુત વ્યક્તિવિશેષો આંખ સામેથી ક્યારેય ખસ્યાં નથી કે કદાચ આંખ મીંચાઈ જશે ત્યાં સુધી ખસશે પણ નહીં. એક, જેની પાસે હું ઊછર્યો તે મારી નાનીમા. બીજા, જેમની પાસે હું ઘડાયો તે મારા પરમ શિક્ષક-રાહબર-દિલોજાન દોસ્ત-જિનિયસ હ્યુમન બીઈંગ!! કહોને કે નાનીમાએ આંગળી પકડી ચાલતો કર્યો તો મારા પરમશિક્ષકે મને બાવડું પકડી દોડતો કર્યો! એકે જીવનનો કક્કો શીખવ્યો, તો બીજાએ આખી જીવન-બારાક્ષરી શીખવી દીધી. નાનીમાએ પ્રેમ અને કરુણા રોપ્યાં તો પરમશિક્ષકે સત્ય અને શિસ્તની ગળથૂથી પિવડાવી. એકમાં ભારોભાર માતૃત્વ તો બીજામાં અહર્નિશ પિતૃત્વ છલકે. હું માતૃત્વની ગંગામાં નહાઈને પિતૃત્વના શિખર પર પહોંચ્યો. મારાં આજે ઘડાયેલા જીવનના સિક્કાની એક બાજુ મારી નાનીમા તો બીજી બાજુ મારા ચાહીતા પરમશિક્ષક. મારા આદર્શના સિક્કાની ઓળખમાં બસ આટલું જ કહું ત્યાં તો ભર્યોભર્યો થઈ જઉં છું.

મા કરતાં નાનીમા પાસે ઊછરવાનું ઝાઝું બન્યું. મા-બાપનાં પાંચ સંતાનોમાં હું ચતુર્થ, પણ મારી નાનીમાનો તો જાણે હું એકનો એક! ના-ના, નાનીમાને ઘણાં બધાં સંતાનો હતાં, પણ તેના ખોળામાં બેઠેલ સૌને થતું કે હું નાનીમાનો એકનો એક! કહે છે કે અણસમજ જો સમજમાં પરિવર્તિત થાય અને પછી તેમાં અનુભવ ઉમેરાય તો ડહાપણનો જન્મ થતો હોય છે. મને મારા ડહાપણે આજે એવું કહેવા મજબૂર કર્યો છે કે : 'સૌની મા તો -મારી નાનીમા જેવી જ હોવી જોઈએ'.. મોસાળમાં જઈએ ને નાનીમા ન હોય તો ગમતું નહીં, કારણ એ વ્યક્તિત્વ જ કંઈક એવું હતું કે તેના ચહેરાની કરુણા આપણાં બધાં દુઃખ હરી લે! માથે ઓઢીને બેઠેલી કરુણા જોઈ લો. પંગતમાં બેસીને જમવાનું, પલાંઠી મારીને નીચે પાટલા પર બેસી જમવાનું પણ સાવ જ અડોઅડ નાનીમા પણ માથે ઓઢીને હસતા ચહેરે પીરસવા બેઠાં હોય. જે હાથે જમતાં હોઈએ તે હાથથી જો સાંપડિયામાંથી રોટલી લેવા જઉં તો તરત મૃદુ કંઠે રોકે અને કહે : 'જમેલા હાથેથી જમવાની વાનગીને ન લેવાય..' અને જો જમણા હાથે જમતાં જમતાં ડાબા હાથથી પણ રોટલી પકડાઈ જાય તો હળવાશથી કહે : 'એક જ હાથ અજીઠો કરાય, બીજો હાથ તો ભગવાને પાણીનો ગ્લાસ પકડવા માટે આપ્યો છે..' અને આપણાથી બીજો અજીઠો (એઠો) થઈ જાય તો કાં તો હાથ પાણીના છાંટા નાખી સ્વચ્છ કરાવે અથવા તો પછી તે અજીઠા હાથની મુઠ્ઠી વળાવી દે!! જમતી વખતે કોઈ ચમચી માંગે તો નાનીમા ચમચી આપતાંઆપતાં ટકોર કરે કે, ભગવાને પાંચ ચમચી તો આપી છે એક હથેળી સાથે!! (વધુ આવતા અંકે)

ડૉ. ભદ્રાયુ વછરાજાની

'રસસુધા' વાનગી પુસ્તકનાં લેખિકા સુધાબહેન મુનશી શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે મારી મમ્મીને શત શત વંદન

રસસુધા પુસ્તકને ગુહિણીઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળ્યો છે. 'રસસુધા'નો ઉપયોગ હૃદયની ઊલટથી થતો જોઈ, એની ઉપકારકતાની પ્રતીતિ એક પ્રકારની કૃતાર્થતાનો આનંદ આપે છે.

મારાં માતુશ્રી રાજરત્ન દીપકબા દેસાઈ અને માતુશ્રી તુલ્ય ભાભી અરવિંદાબહેન દેસાઈએ કાળજી અને સ્નેહ પૂર્વક રસોઈ પ્રત્યે રસ ઉત્પન્ન કર્યો અને અમારા પરિવારે સતત પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

રસોઈમાં પ્રસંગને અનુરૂપ વાનગીનું સુશોભન કરતી વખતે જ ખાદ્ય રંગનો ઉપયોગ કરવો. વાનગી-પ્રદર્શન કે પાર્ટી વખતે વાનગીઓ રંગીન બનાવવાથી આકર્ષક લાગે છે, પણ રોજિંદા વ્યવહારમાં રંગનો ઉપયોગ કર્યા વિના વાનગીના વિવિધ આકાર કરી, મીઠાઈને કેસર, એલચી, બદામ, ચારોળી, કાજુ, દ્રાક્ષ, પિસ્તા વગેરેથી અને ફરસાણની વાનગીને કોથમીર, કોપરું, તલ, ખસખસ વગેરેથી શણગારવી. ફૂડ કલર નાખ્યા વિના વાનગીઓ રંગીન બનાવવી હોય તો પાલકનો પલ્પ નાખી લીલી, ટામેટા અને બીટના પલ્પથી લાલ અને હળદર નાખી વાનગીઓ રંગીન બનાવી શકાય છે. એક જ કલરની બધી વાનગીઓ બનાવવાને બદલે એના મૂળ રંગ પ્રમાણે વિવિધ વાનગી બનાવી જુદા જુદા મસાલાથી સજાવટ કરવાથી વધુ સુંદર લાગે છે. રાંધણકળામાં 'કલર કૉમ્બિનેશન'ને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

૧. પલ્સીસ ટ્રાયો

મસુરની દાળ, મગ અને મગની દાળ એ ત્રણે કઠોળની ભેગી મીઠાઈ. નીચેનું પડ મસુરની દાળનું વચ્ચેનું મગનું અને ઉપરનું પડ મગની દાળનું. આમ ત્રણ સ્વાદનો સંગમ તે ટ્રાયો.

૧) મસુરની દાળની મીઠાઈ

સામગ્રી : ૧ કપ મસુરની દાળ
૨ ટેબલસ્પૂન ઘી
૧ કપ દૂધ
૧ કપ ખાંડ
૧/૨ કપ માવો
વેનિલા ઍસેન્સ
ગુલાબી મીઠો રંગ

રીત : મસુરની દાળને પાંચ-છ કલાક પાણીમાં પલાળી રાખવી. પછી તેને નિતારી, ઝીણી વાટવી. એક વાસણમાં ઘી મૂકી, ગરમ થાય એટલે તેમાં વાટેલી દાળ નાંખવી. તાપ ખૂબ ધીમો રાખવો. બરાબર શેકાય એટલે તેમાં દૂધ, ખાંડ અને ગુલાબી મીઠો રંગ નાખવો. (આછો ગુલાબી થાય તેટલો જ રંગ નાંખવો.) ઠરે તેવું લાગે એટલે માવો નાંખવો. વાસણથી મીઠાઈ જુદી પડવા આવે એટલે ઉતારી, વેનિલાનો ઍસેન્સ નાંખી, હલાવી, થાળીમાં ઘી લગાડી મીઠાઈ ઠારી દેવી.

૨) મગનો હલવો

સામગ્રી : ૧ કપ મગ (મોટા)

૨ ટેબલસ્પૂન ઘી

૨ કપ દૂધ

૧ કપ ખાંડ

આઈસ્ક્રીમનો એસેન્સ

રીત : મગને રાત્રે પલાળી રાખવા. સવારે મગને નિતારી, ગ્રાઈન્ડરમાં વાટવા જેથી તેનાં છોડાં બરાબર વટાઈ જાય. એક વાસણમાં ઘી મૂકી, ગરમ થાય એટલે તેમાં વાટેલા મગ નાંખવા. બારાબર શેકાય એટલે તેમાં દૂધ અને ખાંડ નાંખી હલાવતાં રહેવું. ઘટ્ટ થાય એટલે માવો નાંખવો. ઠરી જાય તેવું થાય એટલે ઉતારી, આઈસ્ક્રીમનો એસેન્સ નાંખી, મસુરની દાળની મીઠાઈ થોડી ઠરે એટલે એના ઉપર ઠારી દેવો. આ હલવાનો રંગ કુદરતી આછો લીલો થશે. એટલે રંગ નાંખવાની જરૂર નથી. મસુરની દાળની મીઠાઈ કરતાં આ હલવો જરા પોચો રાખવો.

૩) મગની દાળની મીઠાઈ

સામગ્રી : ૧ કપ મગની દાળ

(છોડાં વગરની)

૨ ટેબલસ્પૂન ઘી

૨ કપ દૂધ

૧ કપ ખાંડ

૧/૨ કપ માવો

કેસરનો એસેન્સ, ૫ એલચી

પીળો મીઠો રંગ,

જાયફળનો પાઉડર

રીત : મગની દાળને ચાર-પાંચ કલાક પાણીમાં પલાળી, નિતારીને વાટવી. એક વાસણમાં ઘી મૂકી. ગરમ થાય એટલે તેમાં વાટેલી દાળ નાંખવી. તાપ ખૂબ ધીમો રાખવો. બરાબર શેકાય એટલે તેમાં દૂધ, ખાંડ અને થોડોક જ પીળો રંગ નાંખી હલાવતા રહેવું. ઘટ્ટ થાય એટલે તેમાં માવો નાંખવો. બરાબર ઠરે તેવું થાય એટલે ઉતારી, કેસરનો એસેન્સ, એલચીનો ભૂકો અને જાયફળનો પાઉડર નાંખી, મગનો હલવો ઠાર્યો હોય તેના ઉપર ઠારી દેવો.

ટ્રાયોનું સુશોભનઃ આવી રીતે ઉપરા-ઉપરી ત્રણ પડવાળું ગોળ ચકતું થશે અને એક જ મીઠાઈમાં ત્રણ રંગ અને જુદા જુદા સ્વાદ થશે. નીચેનું મસુરની દાળનું પડ સખત અને ગુલાબી, વચ્ચે મગના હલવાનું પડ પોચું અને આછું લીલું અને ઉપરનું મગની દાળનું પડ સખત અને પીળું થશે. તેના ઉપર છોલેલી બદામની કાતરી અને ચારોળી ડિઝાઈન પાડી લગાડી દેવી. વચ્ચે લીલી, પીળી અને ગુલાબી ગળી વરિયાળી, શુગર સિલ્વર બૉલ્સ અને ચેરીથી સજાવટ કરવી.

૨. સ્પાઈસી રિબન કેક

સામગ્રી : ૨ કપ રવો

૧,૧/૨ કપ દહીં

૧ કપ નાળિયેરનું ખમણ

૧ કટકો આદું

નંગ-૫ લીલાં મરચાં

૧/૨ ટીસ્પૂન બૅકિંગ પાઉડર

૧ ટેબલસ્પૂન ખાંડ

નંગ-૧૫ લાલ દ્રાક્ષ

નંગ-૧૦ કાજુ

૧ નાની ઝૂડી લીલાધાણા

મીઠું, તેલ, ચપટી સોડા

લાલ ચટણી : ૫૦ ગ્રામ કોઠાનો ગલ, ૫૦ ગ્રામ ગોળ, ૧ ટીસ્પૂન જીરું અને મીઠું નાંખી, બારીક ચટણી વાટવી. વાટતી વખતે પાણી નાંખી રસાદાર (કેક ઉપર ચોપડાય તેવી) બનાવવી.

લીલી ચટણી : ૫૦ ગ્રામ શિંગદાણા, ૫૦ ગ્રામ લીલા ધાણા, ૨૫ ગ્રામ લીલું લસણ, ૭ લીલાં મરચાં, કટકો આદું, મીઠું અને થોડો ગોળ નાંખી, વાટી લીલી ચટણી બનાવવી.

રીત : રવામાં દહીં, નાળિયેરનું ખમણ, મીઠું, વાટેલાં આદુમરચાં, બેકિંગ પાઉડર, ખાંડ, ચપટી સોટા અને તેલનું મોણ નાંખી, સાધારણ નવશેકા પાણીથી ખીરું બાંધવું. ખીરું સારું ફીણીને, ઢાંકણ ઢાંકી, ચાર-પાંચ કલાક આથી રાખવું. સીઝન પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કરવો. શિયાળામાં વધારે વખત આથી રાખવું. આથો આવે એટલે તેમાં દ્રાક્ષ, કાજુના કટકા અને લીલા ધાણાને સમારી, ધોઈ નિતારીને નાખવાં. નીચેથી સપાટ એક ડબ્બામાં ચારે બાજુ તેલ લગાડી તેમાં ખીરું નાંખી, ઢોકળાના સંચામાં અથવા સાદા કૂકરમાં વરાળથી બાફવું. બરાબર ફૂલીને ખીલી જાય એટલે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડે એટલે કેક આખી નીકળશે.

રિબનની સજાવટ : કેક ઉપર થોડો ભાગ વચ્ચે બાકી રાખી; બીજા ભાગ ઉપર છરીથી લાલ ચટણી બરાબર લગાડી દેવી. તેના ઉપર લીલી ચટણીથી રિબન જેમ ડિઝાઈન કરવી. વચ્ચેના કોરા ભાગમાં લાલ ચટણીથી ફૂલ અને લીલી ચટણીથી પાન કરવાં. પ્લાસ્ટિકની નાની થેલીમાં કાણું પાડી. તેમાં ચટણી ભરી, તેનાથી ફૂલ-પાન કરવાથી વધારે સુગમ પડશે. પછી ચટણી સુકાઈ જાય એટલે કેકના કટકા કરવા. વધેલી લીલી ચટણીમાં ૧૦૦ ગ્રામ દહીં મિક્સ કરી કેક સાથે પીરસવી.

નોંધ : આ કેકને ઓવનમાં બેક કરી શકાય પણ વરાળથી બનાવવાથી વધારે ફૂલે છે અને સરસ થાય છે.

સુધા મુનશી

ભક્તિ-ધામ

અત્યાર સુધી આપણે માનવની ઉન્નતિ માટે જરૂરી એવાં તત્ત્વોને દરેક ધર્મમાં અપાયેલા મહત્ત્વના સ્થાન વિશે વાત કરી. દયા, ત્યાગ, અનાસક્તિ, પરદુઃખ, સમભાવ, ઈશ્વરશ્રદ્ધા વગેરે માનવમાત્રમાં રહેલા આધ્યાત્મિક ગુણો, દુનિયાના વિવિધ ધર્મોમાં કેવી સમાન રીતે રજૂ થયા છે તે સુંદર વાર્તાઓ દ્વારા આપણે જોયું.

આજે સર્વ ધર્મ સમન્વયના બે અવનવા પ્રયોગોની વાત આપણે કરીશું. એ વાતો છે બે અનોખા ભક્તિ-ધામોની.

''મંદિર'', ''મસ્જિદ'' ને ''દેવળ'' એ શબ્દો સાંભળતાં આપણને જે પહેલો ખ્યાલ આવે તે અમુક ચોક્કસ ધર્મનાં પૂજા-સ્થાનોની. આજે જે વાત થશે તે છે તો બે મંદિરોની જ, પણ એ મંદિરો એવાં કે જેમાં સર્વ ધર્મ સમન્વયની ભાવના મૂર્તિમંત થતી હોય, તેથી જ તે સ્થાનને મંદિરને બદલે ભક્તિ-ધામનું નામ આપ્યું છે.

કલકત્તા પાસે બેલૂર-મઠ નામનું સ્થળ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના સ્મરણચિહ્નરૂપી એક સુંદર ભક્તિસ્થાન ત્યાં ઊભું છે.

શ્રી રામકૃષ્ણને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ત્રણ સ્વરૂપમાં થયો હોવાનું તેમના જીવનચરિત્રમાંથી જણાય છે. જગદંબા રૂપે. પયગમ્બર મહંમદના અલ્લાહ તરીકે અને ઈશુ ખ્રિસ્તના પરમ પિતા રૂપે. પોતાની ધ્યાન-અવસ્થામાં તેમને મહંમદ પયગમ્બરનાં તથા ઈશુ ખ્રિસ્તનાં દર્શન થયાં. તેઓએ તેમને પોતાના અનુભવ મુજબના ઈશ્વરની ઓળખ આપી ને એ ઈશ્વરને માતૃ-સ્વરૂપ ઈશ્વરથી અભિન્ન તેમણે જોયા એમ પણ તેમણે પોતાના શિષ્યોને જણાવ્યું હતું.

પરમહંસના પટ્ટશિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદની ઈચ્છા આ અનોખા અનુભવને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની હતી. આથી જ્યારે, બેલૂરમઠમાં મંદિર બાંધવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેમણે પોતાના ગુરુભાઈઓને કહ્યું કે ''આ મંદિર એવું થવું જોઈએ કે જેમાં આપણા ગુરુદેવના સર્વધર્મ સમન્વયને અનુરૂપ સ્થાપત્ય હોય, અને જેમાં કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીને પોતાના ધર્મનું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય નજરે પડે.''

આ માગણી સંતોષવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું, પણ સ્વામી વિજ્ઞાનાનંદ નામના રામકૃષ્ણ સંપ્રદાયના એક સંન્યાસી પૂર્વાશ્રમમાં એન્જિનિયર હતા. તેમણે આ દૃષ્ટિએ મંદિરનું સ્થાપત્ય યોજવા માટે પૂરો પ્રયત્ન કરવાનું વચન સ્વામી વિવેકાનંદને આપ્યું.

જ્યારે મંદિર બંધાઈ રહ્યું, ત્યારે તે જોવા માટે સ્વામી વિવેકાનંદ હયાત ન હતા, પણ તેમનું સ્વપ્ન મૂર્તિમંત થયું તેમાં જરાય શંકા નથી.

બેલૂર મઠના શ્રી રામકૃષ્ણને અર્પણ થયેલા મંદિરમાં હિંદુ-મુસ્લિમ-ખ્રિસ્તી શિલ્પ સ્થાપત્યની ત્રિવેણી સર્જાઈ છે.

દૂરથી સામાન્ય હિંદુ મંદિર સમું દેખાતું એ મંદિર, પાસેથી જોતાં તેનું કલા-વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. પ્રવેશદ્વાર પાસે બૌદ્ધ ચૈત્યોની કોતરણી દેખાય છે.

અંદર પ્રવેશ કરતાં, લાંબો ને સાંકડો માર્ગ, ઉપરની એકબીજામાં ગૂંથાએલી ત્રિકોણાકાર કમાનોથી શોભતો, યુરોપમાંના ખ્રિસ્તી દેવળોનું સ્મરણ કરાવે છે. વચલા ખુલ્લા ભાગની બે બાજુએ માળ લેવામાં આવ્યો છે, ને તેના કઠેરામાં મોગલ જમાનાની કોઈ મસ્જિદમાં દેખાતી બારીક કારીગરીવાળી સુંદર જાળીઓ શોભી રહી છે. આ બધું નિહાળતાં, સામે શ્રી રામકૃષ્ણની ભવ્યમૂર્તિ પરનો ઘુમ્મટ તેમ જ મૂર્તિ પાસેની સજાવટ પર નજર જતાં ફરી પાછો હિંદુ ધર્મનો ઉઠાવ મંદિરને આપી દે છે.

અનેક વર્ષો પર આ મંદિરમાં જવાનું મારે બન્યું હતું. વિદ્યાર્થીજીવનમાં આ કલા-વૈવિધ્યની પૂરી સમજણ પણ ન હતી તેમ જ શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનની આ વિશિષ્ટતાની પણ માહિતી ન હતી. તેમ છતાં સામાન્ય મંદિરોમાં ન અનુભવાતી એક જુદી જ જાતના વાતાવરણની સ્ફૂર્તિ, નવીનતા અને ચેતના આ સ્થાનમાં અનુભવમાં આવી. જ્યારે વિગતો જાણી ત્યારે સમજાયું કે ધર્મ-ભાવનાની વિશાળતા જ આ અસામાન્ય અનુભવનું મૂળ હશે. આ મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવ તો જગતના સર્વધર્મોના ઉદ્‌ગમસ્થાન સમા, ભેદભાવથી પર એવા પરમાત્મા પોતે જ હોય અને શ્રી રામકૃષ્ણ તો તે વિશ્વપિતાના પ્રતિનિધિ માત્ર હોય, એવી ભાવના દિલમાં ઊગતી હતી.

આ સ્મરણીય અનુભવ થયાને વર્ષો વીતી ગયાં અને ૧૯૬૧માં આ અનુભૂતિની યાદ આપે તેવો એક પ્રસંગ ફરીથી બન્યો. ને તે પણ ક્યાં? જે દેશની પ્રજા ભૌતિક સુખસામગ્રીમાં રચીપચી રહેનાર પ્રજા તરીકે પ્રખ્યાત છે ને જ્યાંના લોકોએ આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકનોને જીવનમાંથી વિસારે પડ્યાની ચિંતા એ દેશની વિચારશીલ વ્યક્તિઓને સુદ્ધાં મૂંઝવે છે એવા અમેરિકા દેશમાં.

૧૯૬૧માં છ અઠવાડિયાના ટૂંકા ગાળા માટે અમેરિકા જવાની મને તક મળી. અમેરિકાના પૂર્વ કિનારાના ન્યૂ ઈંગ્લૅન્ડને નામે ઓળખાતા વિસ્તારના ન્યૂ હેમ્પશાયર પ્રદેશના કીન નામના ગામમાં અમારો મુકામ હતો. અમે પાંચ જણા એક એક કુટુંબમાં રહેતાં. લગભગ ૧૫૦૦૦ની વસ્તીનું નાનું સરખું ગામ. સાધન-સગવડ શહેર જેવાં ને છતાં વાતાવરણ શાંત. લોકોનું માનસ પણ ''તું તારું સંભાળ'' એવું નહિ. અમને પાંચ ભારતીયોને બને તેટલી આત્મીયતા લાગે તેવું વર્તન પાંચે કુટુંબોનું હતું.

એક દિવસ અમારા પાંચમાંના એક ભાઈ જે કુટુંબમાં રહેતા હતા તે કુટુંબની મુખ્ય બહેનનો મારા પર ફોન આવ્યો. તેમણે પૂછ્યું : ''દિલીપને હું એક સુંદર સ્થળ જોવા લઈ જાઉં છું. તમારે આવવું છે? ત્રણેક કલાકમાં પાછાં આવી જઈશું.'' જે કુટુંબમાં હું રહેતી હતી તેના મુખ્ય બહેનની રજા લઈને મેં હા પાડી, કેમ કે મારે તો ટૂંકા ગાળામાં જેટલું જોવાય

તેટલું જોવું હતું.

થોડી વારે અમે ત્રણ જણાં મોટરમાં નીકળ્યાં. રસ્તામાં અમે એ સ્થળ વિશે પૂછ્યું. પેલાં બહેને એટલું જ કહ્યું કે ''એ સ્થળનું નામ 'કેથિડ્રલ ઑફ ધી પાઈન્સ'. બીજા વિશ્વયુદ્ધનું એ સ્મારક છે, એક પિતાએ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલાં પોતાના પુત્ર માટે કરેલું સ્મારક.'' આથી વધુ માહિતી આપવાની તેમણે ના પાડી. કહેવા લાગ્યાં, ''તમે જાતે જ એ જગ્યા જોઈને તેનો આનંદ મુક્તપણે માણો. તેમાં વધારે મજા છે. વિગતોથી તમારું મન હું ભરી દઈશ. તો તમારો એ મુક્ત આનંદ માર્યો જશે.'' એટલે અમારી જાગેલી કુતૂહલવૃત્તિને અમે કલ્પનાથી ઉત્તેજિત કરવા માંડી. ત્યાં થોડી વારમાં એ સ્થળ આવી પહોંચ્યું.

અમે મોટરમાંથી ઊતર્યાં, ને જોયું તો એક નાનકડી ટેકરી પર અમે ઊભાં હતાં. પાસે એક પથ્થરની તક્તી પર લખેલું હતું કે ''પાઈન વૃક્ષોનું આ દેવળ રોજર સ્લોન જે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં માર્યો ગયો તેનું સ્મારક છે.'' પરંતુ આખીય ટેકરી ઉપર કોઈ ઈમારતનું નામ-નિશાન ન મળે! છતાંય એ સ્થળની સાથે કાંઈક અસામાન્ય શાંતિ સંકળાયેલી હોય તેવી ઊંડી ઊંડી સ્ફૂર્તિની અને આંતર-શાંતિની લાગણી થતી હતી. આગળ ચાલ્યાં ત્યાં ઑર્ગન પર ખૂબ મીઠાં સંગીતના સ્વરો કાને પડવા લાગ્યા અને એ સંગીત શાંતિનો ભંગ કરવાને બદલે શાંતિ વધારતું હોય એવું લાગતું હતું. હવે સમજાયું કે આ દેવળની ઈમારત તો ઊભી કરવામાં આવી જ ન હતી. ''ઉપર ગગન વિશાલ'' તે જ તે મંદિરનો ઘુમ્મટ. પાઈન વૃક્ષો તે જ થાંભલા ને લીલી લીલી તે જ જમીન - વૃક્ષોની વચ્ચેવચ્ચે સાદા લાકડાના બાંકડા ગોઠવ્યા હતા. ટેકરીને એક છેડે એક નાનકડો પથ્થર ક્રૉસ હતો. તેની પાસે કોઈને ભાષણ કરવું હોય તો તેને હાથ ટેકવવા એક નીચી દીવાલ હતી અને તેની બાજુમાં ઑર્ગન મૂકવાની ઓટલી હતી.

આવા સુંદર વાતાવરણવાળી જગા વિશે વધારે જાણવાનું કુતૂહલ થતું હતું. અમારી સાથે ફરતો ભોમિયો થોડું થોડું સમજાવતો હતો, પણ કંઈ વાતાવરણ જોડે એ બધી વાતોનો મેળ જામતો ન હતો. એટલામાં આ નૈસર્ગિક દેવળના સર્જક શ્રી સ્લોન પોતે જ ત્યાં આવ્યા. તેમણે જ પોતાના અનુભવની વાત કહેવા માંડી.

''આ ટેકરી અને તેની આસપાસનો ભાગ જે તમને દેખાય છે, તેમાંની ઘણી મારી કૌટુંબિક જમીન છે. આ ટેકરી ચઢતાં જે જગ્યાએ આ દેવળ વિશેની તક્તી છે તેનાથી થોડે દૂર અમે મકાનો બાંધવાના હતા. એક નાના વિસ્તારમાં અમે પાસેપાસે ત્રણ બંગલા બાંધવાના હતા. એક મારો ને બે મારા બે દીકરાઓના. અમારા મનસૂબા ઘડાતા હતા. ત્યાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. મારો મોટો દીકરો

રોજર સૈન્યમાં જોડાઈ ગયો ને ટૂંક સમયમાં તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો.

રોજરની પત્નીને તેમ જ અમને ભારે આઘાત લાગ્યો. રોજરના મૃત્યુનો તો ખરો જ, પણ તેથી વધારે તેના જેવા અનેક સૈનિકોનાં મૃત્યુની નિરર્થકતાનો. રોજરના મૃત્યુએ મને યુદ્ધ, યુદ્ધનાં કારણો, યુદ્ધરહિત દુનિયા કેમ ન બને, એવા અનેક વિષયો પર ઊંડાણથી વિચાર કરતો કરી મૂક્યો.

અમે રોજરનું સ્મારક ઊભું કરવાનું નક્કી કર્યું. અમારી જમીન પર જે સ્થળે રોજર પોતાનું રહેઠાણ બાંધવાનો હતો, ત્યાં જ કોઈક લોકોપયોગી મકાન બાંધવુ એમ નક્કી થયું. રોજરની પત્ની, મારો નાનો પુત્ર તથા મારાં પત્ની અને હું આ સ્મારક વિશે અનેક યોજનાઓ ઘડતાં, નિશાળ બાંધવી, દવાખાનું બાંધવું કે દેવળ તે અમે વિચારતાં હતાં. કોઈ વાર એક સંસ્થાની જરૂર વધારે લાગતી તો કોઈ વાર બીજીની. અમને સહુને લાગ્યું કે માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિએ નહીં પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ લોકોને ઉપયોગી એવી સંસ્થા તે ચર્ચની. પછી એ ધાર્મિક કેન્દ્રની આસપાસ નિશાળ, દવાખાનું જે કરવું હોય તે કરાય, પણ ધર્મની જરૂરિયાતનું ભાન લોકોમાં વધારવા માટે ચર્ચ તો બાંધવું જ.

પરતું આ નિર્ણય થયા પછી પણ મને કંઈ ચેન પડ્યું નહિ. ધર્મ એટલે શું?– સંપ્રદાય? જે ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય અમે પાળીએ છીએ તેમાં જ માનનારા નાનકડા સમુદાય પૂરતી જ આપણે ધર્મભાવના રાખવી? સંપ્રદાયના વડાને લીધે, એ સંપ્રદાયને નામે સંકુચિતતા જ નથી વધતી?

અરે, સંપ્રદાયને નામે જ શું કામ – ખુદ ધર્મને નામે પણ ક્યાં જગતમાં ઓછાં યુદ્ધો થયાં છે? આ બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં કારણોમાંનું જ એક કારણ ધર્મની અસહિષ્ણુતામાં રહેલું જ હતું ને? હિટલરની યહૂદીઓ પ્રત્યેની અસહિષ્ણુતા પણ વિશ્વયુદ્ધના મૂળમાં હતી જ!

રોજર યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો તેથી મારી તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે તેનું સ્મારક એવું હોવું જોઈએ કે જે યુદ્ધનાં મૂળભૂત કારણોથી અલગ હોય – વેર, ધાર્મિક સંકુચિતતા, રાષ્ટ્રીય વૈમનસ્ય, જાતિવાદનું ઝેર – એવી એવી નકારાત્મક ભાવનાઓને તદ્દન દૂર રાખી શકાય તેવું કાંઈક ઊભું કરવું જોઈએ. જે દેવળ બાંધીએ તે એવું બાંધવું જોઈએ કે દુનિયાને કોઈ પણ ખૂણેથી મનુષ્ય આવે તો તેને એ દેવળ પોતાનું લાગે!

મારી આ બધી કલ્પનાઓ હું મારા કુટુંબીઓ આગળ રજૂ કરતો. તેઓને એમાંના કેટલાક વિચારો ખરા લાગતા, પણ તેઓ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરતા કે "આવું દેવળ કેવી રીતે બાંધવું? એને માટે કેવી ઇમારત હોવી જોઈએ. એની કલ્પના આપણને ક્યો એન્જિનિયર આપશે?" આ મુશ્કેલીનો જવાબ મારી પાસે ન હતો. પરિણામે સ્મારકનું કામ ઠેલાયે જતું હતું.

પણ પરમેશ્વરને મારી યોજના ગમી હશે એટલે તેણે જ મારી વહાર કરી. આ ટેકરી તે વખતે એટલી ગીચ ઝાડીવાળી હતી કે તેને વસવાટને લાયક બનાવતાં હજારો ડોલરનો ખર્ચ થાય તેવું હતું. અમે તેને નકામી ગણીને તે વિષે વિચાર જ કરતાં નહીં.

ત્યાં એક રાત્રે ભયંકર વાવાઝોડું થયું. બીજે દિવસે ક્યાં અને કેટલું નુકસાન થયું છે, કેટલી સાફસૂફી કરાવવી વગેરે જોવા હું નીકળ્યો. બધે ફરતાં ફરતાં મારી નજર આ ટેકરી પર પડી. દૂરથી જોતાં થયું કે ઝાડી કેમ ખૂબ આછી દેખાય છે? મને નવાઈ લાગી. પાસે ચાલતાં સમજાયું કે પડી ગયેલાં ઝાડ સાફ કરાવીએ તો આખી ટેકરી સરળતાથી હરી ફરી શકાય તેવી થઈ ગઈ હતી!

તે જ ક્ષણે મારા હૃદયમાં પ્રેરણાનો ચમકારો થયો. વિશ્વવ્યાપી ધર્મનું મંદિર બનાવવા માટે કોઈ ઇમારતની જરૂર જ શી? ઈશ્વરનાં જ અપાયેલાં સાધનો, આકાશ, પૃથ્વી ને વૃક્ષો – બસ એ જ બધાંની વચમાં બેસવાનું હોય તો જગતના કોઈ પણ ધર્મના માનવીને એ દેવળ પોતાના જ ધર્મનું લાગે અને મેં નિશ્ચય કર્યો કે આ ટેકરીને મારે ''પાઈન વૃક્ષનું દેવળ'' ગણીને તેમ જ રોજરના ઉત્તમ સ્મારક તરીકે રાખવું.

પછી મેં પ્રવચન માટેનો ભાગ બંધાવ્યો ને સુંદર સંગીતથી વાતાવરણને ભરી દઈ શકાય તે માટે ઓર્ગનની ઓટલી બનાવી. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રતીક તરીકે નહીં, પણ દરેક ધર્મમાં રહેલી ત્યાગ ભાવનાના પ્રતીક તરીકે. એક નાનકડો ક્રોસ ઊભો કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં પણ વધુમાં વધુ વિશાળ ભાવના રેડવા મેં અનેક દેશોમાંથી પથ્થરો મંગાવ્યા. લોકોને મારી ભાવનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે અહીંથી થોડે દૂર એક નાનકડું સંગ્રહસ્થાન તૈયાર કર્યું છે ને તેમાં અનેક ધર્મોનાં પ્રતીકોનો સમાવેશ કર્યો છે. અહીંથી ખ્રિસ્તી, યહૂદી, બૌદ્ધ મુસ્લિમ વગેરે વિવિધ ધર્મગુરુઓએ પ્રવચન કર્યાં છે.''

શ્રી સ્લોનની સ્વાનુભવની કથા સાંભળીને અમે ઘર તરફ જવા ઊઠ્યા. નમતી બપોર હતી. ઓર્ગનમાં એક અંગ્રેજી ભજન વાગી રહ્યું હતું. ''જ્યારે કોઈ મને સહાય ન કરે, ત્યારે હે નિરાધારના આધાર, તું મારી પડખે રહેજે.'' વિશાળ ભક્તિભાવ, સંગીતના સૂર અને ઊંડી ઈશ્વરશ્રદ્ધા એ ત્રણેની દિલ પર ન વર્ણવી શકાય તેવી છાપ લઈને અમે ઘર ભણીની ટૂંકી મુસાફરી પૂરી કરી. ત્રણે હૃદય એટલાં ભરેલાં હતાં કે કોઈને વાત કરવાનું મન થતું નહોતું.

કુરંગી દેસાઈ

બાપુનું જીવનદર્શન

કોઈ પણ વ્યક્તિની જન્મજયંતી પ્રસંગે સામાન્ય રીતે તે તે વ્યક્તિનાં ગુણગાન કરી તેની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવે છે અને તેમ કરતાં કૃતાર્થતા અનુભવાય છે. તો એક યુગપુરુષ જેવા મહાત્માની જન્મજયંતી વેળાએ પણ એ જ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય?

પરંતુ તેમ કરવામાં જેને આપણે 'વીર-પૂજા' (Hero-worship) કહીએ છીએ તેમાં અને આ મહાત્માના મહિમાવર્ણનમાં આસમાન-જમીનનો તફાવત છે. પોતાના આરાધ્ય કે ઇષ્ટની મૂર્તિ કરી તેને ફૂલ-પૂજા અર્પી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો, ધીમેધીમે તેને દેવકોટિ અર્પી દેવી અને એ રીતે એમનામાં રહેલા જે ગુણોનું ધ્યાન કરીને આપણામાં ઉતારવાનું જે મુખ્ય ધ્યેય - આપણે માટે અશક્ય છે - એમ માની લેવાથી આ વીર-પૂજાની વિકૃતિ પેદા થાય છે.

ખરું જોતાં જો આપણે આ વિભૂતિને એટલે કે મહાત્મા ગાંધીજીને રાષ્ટ્રપિતાના સ્થાને અપનાવ્યા હોય અને ભારતના ઉજ્જ્વળ ઈતિહાસના સોનેરી પ્રકરણમાં તેમનો ઉમેરો કર્યો છે, એમ માનવાવાળા સહુએ ફક્ત તેમનાં યશોગાન કરવા કે તેમની જય બોલવામાં જ તેમના પ્રત્યેની ભક્તિ પર્યાપ્ત થતી નથી.

ભારતીય સંસ્કારનું સભર ભાથું ભરી ઈંગ્લેન્ડ બારિસ્ટર થવા ગયા : ત્યાંના મુક્ત વાતાવરણ વચ્ચે શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી અને ડીગ્બી (Digby) જેવાઓનાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવતાં ભારતના ગ્રામોદ્યોગોનો કેવી રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો અને રાજ કરતી પ્રજાની એકહથ્થુ સ્વાર્થવૃત્તિને પોષતાં પ્રજાનું જે ભીષણ શોષણ થતું ચાલ્યું હતું, તેના સ્પષ્ટ ચિત્રથી તેમનું મન ચગડોળે ચઢ્યું જ હતું. એટલામાં અભ્યાસ પૂરો કરી આજીવિકાર્થે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા, ત્યાં મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય, રસ્કીન અને થોરો જેવાઓનો પત્રો તેમ જ પુસ્તકો દ્વારા પરિચય થયો અને ભાવિ ભારતનું પોતે આલેખેલું ચિત્ર પોતાના Indian Opinionમાં રફતેરફતે છાપી 'હિન્દ-સ્વરાજ'ની પુસ્તિકા છપાવી જે વાંચવા અથવા રાખવા ઉપર તે વખતની સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

અલબત્ત એક વાત ખરી છે કે પશ્ચિમનાં છેલ્લાં સો વર્ષમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો શ્રી કાર્લ માકર્સ કે એન્જલનાં જેવા દળદાર સપ્રમાણ તર્કશુદ્ધ પુસ્તકો દ્વારા પોતાના વિચારો અને યોજનાઓ બાપુએ પોતાની પાછળ નથી મૂકી. છતાં ઈ.સ. ૧૯૧૫માં ભારત આવ્યા બાદ એમણે જીવનનાં અનેક પાસાઓ લઈ તે ઉપર નવજીવન અને Young India મારફતે તેમ જ જાહેર ભાષણોમાં, પ્રવાસ દરમિયાન અને જુદીજુદી વ્યક્તિઓ ઉપરના એમના પત્રો દ્વારા જે સાહિત્ય આપણને આપી ગયા છે, તે પદ્ધતિસર ગોઠવી લેવામાં આવે તો ભવિષ્યના સંશોધનકારોનું કાર્ય બહુ સરળ થઈ પડશે.

એક વાત ચોક્કસ છે કે એમના જેવા વિકસિત

અને ઉન્નત આત્માએ રાજકારણના ગંદા ખાબોચિયામાં પડવું નહોતું જોઈતું; પરંતુ જ્યાં પોતાને ખાતરી થઈ કે રાજકીય ગુલામીમાંથી દેશને મુક્ત કર્યા પહેલાં આર્થિક તેમ જ સામાજિક ક્રાન્તિ નહીં જ લાવી શકાય, ત્યારે જ સ્વરાજ્ય વહેલી તકે મેળવી લેવા માટે ઈન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસની રીતરસમમાં યોગ્ય ફેરફારો કરાવ્યા અને સાથેસાથે પ્રજાના ઘડતર માટે રચનાત્મક કાર્યોની એક પછી એક રજૂઆત થતી ચાલી. સ્વરાજ્ય મળતાં પહેલાં નાગરિકો યોગ્ય તાલીમ મેળવી લે એ ઇષ્ટ હોવાથી આ કાર્યક્રમ આપવામાં આવ્યો હતો.

એમની પોતાની વાત તો દેખીતી રીતે બહુ સાદી અને સરળ હતી. ભારત સાથે એશિયા અને આફ્રિકામાં વસાહતી રાજ્યોની પ્રજાને ગુલામીમાંથી છોડવવી. ચારે બાજુ કષ્ટ, કલેશ, ઘર્ષણ, વર્ગવિગ્રહ વગેરે જોવામાં આવે છે તે નાબૂદ થઈ જાય અને વિશ્વભરમાં સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાય એ જ પોતાનો જીવન ઉદ્દેશ ભારત મારફત સમસ્ત વિશ્વને પહોંચે એ એમની ખ્વાહિશ હતી.

તેથી સ્વરાજ્યની ભવ્ય ઇમારત ખડી કરવા માટે તેમણે ચાર આધાર-શિલા રૂપી કાર્યક્રમ નક્કી કર્યા. (૧) ખાદી- ગ્રામોદ્યોગ (૨) નશાબંધી (૩) અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને (૪) હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય. આ ચાર વાત પ્રજાને ગળે ઊતરી જાય તો અહિંસક સમાજરચના કે જે શોષણવિહીન, વર્ગવિહીન અને ખાદી - ગ્રામોદ્યોગ પ્રધાન-માંથી પેદા થયેલી લોકશક્તિ દ્વારા સ્વશાસન માટે પ્રજાને નિર્ભય કરશે એવી એમની પ્રતીતિ હતી.

(૧) ખાદી-ગ્રામદ્યોગને એમણે ગ્રહમંડળમાં સૂર્યનું સ્થાન છે એ આપ્યું છે, કારણકે તે વખતની પ્રાપ્ત સ્થિતિ અનુસાર આ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્યોગ મારફત આ અફાટ દેશના દૂરના ગામડામાં કે જંગલની ઝૂંપડીમાં બેઠેલી બુઢ્ઢી બાઈ કે ભાઈ કરી શકે અને પોતાનું નિર્વાહતંત્ર સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવી શકે એમ ન હતું, તે માટેનાં સાધનો પણ એવાં આપ્યાં કે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી મજૂરની જ હોય એટલે શોષક-શોષિતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે જ નહીં. સ્વ. શ્રી જવાહરલાલે એવો અર્થ ઘટાવ્યો હતો કે, 'ખાદી એ સ્વાતંત્ર્યવાદીઓનો ગણવેશ.' જોકે પૂ. બાપુ આ સાથે પૂરા સહમત ન હતા, છતાં એમના જેવા બીજા અસંખ્ય યુવાન સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોને ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી એ અર્થ માન્ય થયેલો. ખરું જોતાં, 'ખાદી એ તો આજે સમાજની એક બહુ ઊંચી ટેકરી અને બીજી ઊંડી ખાઈ છે (તવંગર-ગરીબ) તેને પૂરવા માટેનાં પુલ રૂપે જ છે.' સમાજના છેલ્લા માણસને એમ ન લાગવું જોઈએ કે સર્વશ્રેષ્ઠ કરતાં પોતે નીચો છે, વળી કાંતવામાં શ્રમને પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને ગરીબો સાથેનું સીધું અનુસંધાન હોવાથી, પોતે પણ દેશકાર્ય કરે છે એવો સંતોષ કાંતનાર અનુભવે છે.

(૨) ગુલામ પ્રજાઓને વ્યસની બનાવી જૂનાં સામ્રાજ્યો કેવી શોષણનીતિ અખત્યાર કરતા એ જાણીતી વાત હતી. એટલે આવી કલ્પનામાં પણ ન

આવી શકે એવી ગરીબાઈથી પીડાતી ભારતની પ્રજા મન પર સંયમ કેળવી વ્યસનો સ્વેચ્છાપૂર્વક કમી કરી નાખે અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે સમયે સરકાર એમ કહેતી કે તો પછી નશાબંધી કરાવશો તો શિક્ષણ માટે દ્રવ્ય ખર્ચ નહીં કરી શકાય. તેની પણ પરવા કર્યા સિવાય પોતાના જ ષડ્‌રિપુ પૈકીના એકને નમાવવો એમ નક્કી કરી બાપુએ 'દ્રવ્યશુદ્ધિતા'નો મહાન મંત્ર પણ પ્રજાને શીખવ્યો.

(૩) ભારતભરની હરિજનયાત્રા સમયે અનેક પ્રખર શાસ્ત્રીઓ તથા પુરાણીઓએ બાપુને શાસ્ત્રાર્થ માટે પડકાર આપેલો, પરંતુ પોતાના અભિજાત નમ્રપણાથી હંમેશાં હાર સ્વીકારી લેતા અને સાથેસાથે તેમને એમ પણ કહેતા કે મને તો ફક્ત એટલી જ વાતની શ્રી ગીતાજી મારફત જાણ થઈ છે કે 'સમાન સર્વ ભૂતેષુ' એ ન્યાયે બ્રાહ્મણ અને હરિજનમાં એક જ ચૈતન્ય સ્ફૂરતું હોવાથી માણસ તરીકે ઊંચાનીચાનો ભેદ હું નથી જોઈ શકતો. અસ્પૃશ્યતા તો હિંદુ ધર્મનું એક મહાન કલંક છે એમ પણ પોકારી-પોકારીને કહેતા, તેની અસર કેટલાક શાસ્ત્રીઓ ઉપર એવી થવા પામી કે પોતાની પોથીઓ બંધ તો કરી જ, પણ બાપુ સાથે આજુબાજુનાં ગામડાંમાં જઈ હરિજન ઉદ્ધાર માટે નાણાં એકઠાં કરવામાં પણ મદદ કરતા.

(૪) પરદેશી વિજેતાઓની રાજનીતિ જ એવી હોય છે કે ધર્મ-સંપ્રદાય-નાત-જાત વગેરેનાં ઓઠાં હેઠળ એક દેશની પ્રજાને વહેંચી નાખી વારાફરતી એકબીજાને પોતાના પક્ષમાં લેતાં રહેવું અને એ રીતે પ્રજામાં ભંગાણ પાડી, પોતાનો રાજ્યઅમલ કાયમ રહે એવી કોશિશ કરવી.

ભારતમાં પણ આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. એટલે બાપુને એમ લાગ્યું કે વર્ષોથી અને પેઢી ઉતાર અમે એક જ ગામમાં, મહોલ્લાઓમાં રહેતાં હોવા છતાં અમે બે જુદી પ્રજાઓ છીએ એવું મન પર ઠસાવે છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોના પાયા ઢીલા નહીં થાય અને 'દુર્ભીક્ષે શત્રુવિગ્રહે રાજ્યદ્વારે સ્મશાને ચ યઃ તિષ્ઠતિ સઃબાંધવઃ' એ ન્યાયે પહેલી લડાઈ પછી મુસલમાન ભાઈઓને ખિલાફતની બાબતમાં જે અન્યાય થશે તેનો વિરોધ કરવા મુસ્લિમ ભાઈઓ સાથે જાન-કુરબાનીનો ખેલ ખેલી તત્કાળ પૂરતી પોતાની મુરાદ બર લાવી શક્યા.

આ રીતે ભૂમિકા તૈયાર થતાં જ ભારત જે ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને દેશની પંચોતેર ટકા જેટલી વસતી તેની પર નભે છે એવા ખેડૂતભાઈઓ કે જેમને પોતાના જ દેશવાસીઓ સ્વાર્થાંધતાને કારણે શોષી રહ્યા છે તેમના પ્રશ્નો ઉપરાંત તેમનામાં પણ જાગૃતિ આણી.

ફેશનને નિત્ય નવીન સ્વરૂપ આપવાની કળા જેને હસ્તગત છે, ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું જેનું બિરુદ છે એવી બહેનોને પણ પરદેશી કાપડ અને દારૂની દુકાનો પર પહેરો ભરવાના કામમાં રોકી લીધી.

તે વખતે મુંબઈના હાકેમ તરીકે મિ. જ્યોર્જ લોઈડ હતા. તેમણે એક ખાનગી પત્રમાં લખેલું કે,

Gandhi was within an inch of success - પરંતુ હજુ વધુ કષ્ટ સહન કરવાનું માંડેલું એટલે કોઈ કારણોસર લડત સ્થગિત કરવી પડી.

અંતે બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને ભારતે સહકાર આપવાની ના કહી અને ઈ.સ. ૧૯૪૨ની ઑગસ્ટની આઠમી તારીખે ઈન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસે અંગ્રેજોને ભારત છોડી જવાની હાકલ કરી. ત્યારે દુનિયા સમસ્તની નજર આ દેશ પર ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

ઇતિહાસની વિગતોમાં ન ઊતરતાં બાપુનાં જીવનદર્શનને લક્ષ્યમાં રાખી હવે આપણે ઈ. સ. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઑગસ્ટ સુધી આવી પહોંચીએ છીએ. કોઈ પણ સંજોગોમાં દેશનો વિચ્છેદ અટકાવવાની તરફેણ બાપુએ પહેલેથી જ કરેલી, પણ લોકશાહીમાં વિશ્વાસ ધરાવતા બાપુએ આ પ્રવૃત્તિમાંથી મન સંકેલી લીધું અને ભારત જ્યારે સેંકડો વર્ષો બાદ પરાજયની ગુલામીમાંથી મુક્ત થયાનો આનંદ માણતું હતું ત્યારે મરહૂમ ચર્ચિલના શબ્દોમાં કહીએ તો આ આપણા 'નંગાફકીર' નોઆખલીની ખીણોમાં અને ટેકરીઓમાં, ખેતરોમાં અને જંગલોમાં બન્ને કોમનાં અનેક નિરપરાધી ભાઈબહેનોને આશ્વાસન આપી તેમને થયેલ જાનહાનિના દુઃખમાં ભાગ લઈ રહ્યા હતા અને છતાં જ્યારે આર્થિક લેણદેણ પાકિસ્તાન સાથે પતાવી દેવાનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એક એવો અભિપ્રાય હતો કે હિસાબ કરવો પણ રકમ ન આપવી, પરંતુ એક સત્યનિષ્ઠ, ઈશ્વરભીરુ ભક્ત તરીકે એમણે ઉપવાસનો આશ્રય લઈ પાકિસ્તાનને તેની રકમ પહોંચતી કરાવી, પરંતુ પ્રજાનો રોષ શમ્યો ન હતો. એટલે કોમી વિખવાદના ઉગ્ર વાતાવરણ વચ્ચે પોતાના જ એક જુવાન ભાઈના હાથે બાપુનું તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના દિવસે સાંજે પ્રાર્થના મંડપમાં ખૂન થયું! દેહ નાશ પામ્યો! આત્મા અમર રહી મુક્ત થયો!

ક્રૂર વિધિની અણઘટતી સજા કહેવાય, પરંતુ બત્રીસ લક્ષણા સપૂતનું ઉષ્ણ અને ખાનદાન લોહી ભારતમાતાને ન મળે ત્યાં સુધી કરેલાં પાપોનું પ્રક્ષાલન કેમ થાય?

એ પુણ્યાત્મા તો અનંત ધામની યાત્રાએ પહોંચી ગયા, પણ આપણે તેમના દેશબાંધવો – હજુ મોડું નથી થયું ત્યારે એમનાં જીવનદર્શનના અનેક કિસ્સાઓમાં એમની અડધા સૈકાની પ્રજાસેવાની તવારીખમાં ભરચક પડ્યા છે ત્યાંથી એક એક વાત પૂરેપૂરી સમજીને અમલમાં મૂકતાં થઈશું તો બાપુની કલ્પનાનું રામરાજ્ય આપણા ખોળામાં જ છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખજો.

માર્કંડરાય મહેતા

('સ્મરણાંજલિ' માંથી સાભાર)

કલ્પના ચાવલા

હું..શું? મને યાદ કરી તમે? મને બોલાવી? હું ઘેર છું મારે. હા, આ જુઓ તો મારું ઘર છે. મારું પિયર.. જુઓ નજર કરો અહીં આકાશગંગામાં.. મારો ઝાંખો ચહેરો દેખાશે તમને.. જુઓ અહીં જ છું ને વાતો કરું છું તમારી સાથે?

હું આઠેક વર્ષની હતી. અમારા કરનાલમાં એક ફ્લાઈંગ ક્લબ હતી. મારા પપ્પા મને ત્યાં લઈ ગયા.. જુઓ પેલું વિમાન એ ઊડ્યું.. અરે, જોતજોતાંમાં તો ક્યાંય પહોંચી ગયું આકાશમાં.. હવે બીજું વિમાન તૈયાર છે. એ જશે.. પછી ત્રીજું.. પપ્પા કેટલી વાર બોલાવી ગયા. હજી એક વિમાન.. હવે એક છેલ્લું જોઈને આવી ને હું ઘરે ગઈ તોય મારી આસપાસ એ વિમાનો જ વીંટળાઈ રહ્યાં.

અમે કરનાલમાં રાત્રે આકાશની નીચે સૂતાં.. કેટલા તારા.. નાના મોટા ક્યાંક ક્યાંક તારાનાં ગુચ્છ, મંદાકિનીઓ.. જ.. જો ત્યાં દૂ..ર પેલી આકાશગંગા દેખાય છે? પેલો સફેદ આછો પટ્ટો.. હા એ જ હું. હું ત્યાં જઈશ વિમાનોમાં બેસીને ત્યાં આજે બધાં કેવાં ઊડતાં'તાં.. એમ હું વિમાનમાં બેસીને જઈશ.. ત્યાં.. હમણાં ચંદ્ર પર ગયો છે ને માનવ એમ હું પણ જઈશ.. અરે જુઓ જુઓ ત્યાં પેલો તારો ખર્યો.. લોકો કહે છે કે તારો ખરે તો અપશુકન થાય.. તમે માનો છો એવું બધું?

એ રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું.. મને ઈશ્વરે કહ્યું અરે મેં.. મેં ભૂલમાં તને બે હાથ આપી દીધા તને તો પાંખો આપવાની હતી અને ધીરેધીરે મારા હાથ પાંખોમાં ફેરવાતા ગયા.. થોડી વારમાં બે સુંદર પાંખે મેં ઊડવા માંડ્યું.. દૂરદૂર મેં ત્યાંથી નીચે જોયું તો કરનાલ કેટલું નાનું દેખાયું ને તેમાં સાવ ટપકાં જેવડું મારું ઘર ને એ પાંખે મેં ઊડ્યા જ કર્યું, ઊડ્યા જ કર્યું.

જુઓ તમને કંઈક બતાવું? હા..આ બધાં મેં બનાવ્યાં.. વિમાનોનાં મૉડેલો.. આ છે ને આપણી કરનાલની ફ્લાઈંગ ક્લબમાં છે ને.. એવાં વિમાનો છે આ.. આ પરદેશ જવા માટેનાં ને આ? હા એ તો સ્પેસશિપ છે. એમાં બેસીને ખૂબ દૂર જવાય.. ચંદ્ર લગી. પહેલાં હું આમાં બેસીને પરદેશ જઈશ ને પછી આમાં બેસીને.. અવકાશમાં.. આ છે ને એ રૉકેટ તો ચંદ્રથીય દૂ..ર મંગળ પર જવા માટેનું છે. હું પણ જઈશ મંગળ પર.. આવવું છે તમારે મારી સાથે?

રાતે હવે જ્યારે તારા જોતી ત્યારે મને એમ લાગતું કે મને બોલાવે છે પોતાની પાસે.. ને હું જઈશ ત્યાં દૂર.. સ્કૂલના દિવસો હવે પૂરા થયા'તા. કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના વિષયો મને ગમતા.. મને ખબર હતી કોઈ પણ સ્વપ્નની પાછળ પડી જવું. કોઈ પણ સ્વપ્નને આમ વળગી રહેવું એ કેટલું અઘરું હતું.. હું ખૂબ મહેનત કરતી. અભ્યાસમાં કોઈને કહેવાપણું ના રહે તે જોતી.

કોઈ પણ મને પૂછે કે તારે શું બનવું છે તો હું તત્ક્ષણ કહી દેતી અવકાશયાત્રી.

મારી એ વાત કોઈ સિરિયસલી લેતું ન હતું. કોઈ હસતું, કોઈ અહોભાવથી જોતું.. કોઈ વળી જનરેશન આગળ વધે છે, એમ કહેતું... પછી કેરિયર લેવાની વાત થઈ ત્યારે મેં સ્વાભાવિકપણે એરોનોટિકલ એન્જિનિયરિંગ લીધું. એમાંય હું એકલી છોકરી. અરે? એકલી છોકરી છું તો શું થયું આપણા સ્વપ્નને પામવા માટેનો પંથ એકલો જ હોય છે. બરાબર ને? કોઈ સાથી મળી જાય તો નસીબ.. પણ પંજાબ એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં મેં તો એરોનોટિકલ શાખા જ લીધી. હજીય વિમાનોના મૉડેલો હું બનાવ્યા કરતી.

એકવાર અમારા સરે પૂછ્યું Those magnificent men in their flying machines પિક્ચર કોણે જોયું છે? મેં જ જોયું હતું. અમારા આખા ક્લાસમાં. માણસને પંખીને જોઈને ઊડવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારથી તે આધુનિકતમ વિમાનો બન્યાં ત્યાં લગીની વાત બહુ જ મજા પડે ને હસવું આવે એ રીતે એમાં આવે છે. અમારા સરે મને કહ્યું ને અમે મારા આખા ક્લાસ માટે શો ગોઠવી દીધો એક રેસ્ટોરાંમાંથી વીડિયો પણ લઈ આવી. બધાને એટલી બધી મજા પડી ગઈ. અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં.. ને આમ હસતાં હસતાં હું બની ગઈ એરોનોટિકલ એન્જિનિયર.

બસ! પછી તો પૂછવું જ શું બધા મંડી પડ્યા, પરણ પરણ. નાતમાં વાત થવા લાગી. હું એકવાર બેઠી'તી ને મેં મારા બાજુના રૂમમાં સાંભળ્યું કે મારી મમ્મી મારા માટે કોઈ છોકરા વિશે વાત કરતી હતી. બીજે દિવસે જ્યારે મારાં મમ્મી-પપ્પા મારાં ભાઈ-બહેન સંજય, દીપા ને સુનીતા બધાં સાથે હતાં ત્યારે જ મેં કહી દીધું કે લગન-બગનનો વિચાર નહી કરતાં. મારી મંજિલ દૂર છે. મારે તો એસ્ટ્રોનોટ થવું છે. સૌથી નાની હું મારા કુટુંબમાં, ને મેં તો ડિક્લેર કરી દીધા મારા જીવનના પ્લાન. આ વાતાવરણની સરહદો ઓળંગીને અવકાશમાં જવું છે માટે અત્યાર સુધી મારાં સ્વપ્નોને કોઈએ ખાસ સિરિયસલી લીધા ન હતા, પણ હવે.. ને બધા અવાક થઈ ગયા. આવડા નાના કરનાલની એક આવડી છોકરી ને આટલાં ઊંચાં સ્વપ્ન! ગાંડી તો નથી થઈ ને? એવામાં અમેરિકાથી એક અંકલ આવ્યા કહે આ બધામાંથી છૂટવું હોય તો પહોંચી જા અમેરિકા.

મેં કહ્યું, પપ્પા, મારે અમેરિકા જાવું છે.

કંઈ જરૂર નથી સારો છોકરો જોઈને લગ્ન કરી લે. પણ પપ્પા. ના કહીને, મારી સાથે કોઈ દલીલ નહીં. પણ મને અમેરિકા મળી ગયું. છે. શું કહ્યું? કોણે કહ્યું? ક્યારે કર્યું આ બધું ને ધીમેધીમે 'ના'ની 'હા' કરાવતાં મારો દમ નીકળી ગયો.

વિમાનમાં બેસીને અમેરિકા ગઈ ત્યારે મને થાય કે આ જ વિમાનને અવકાશમાં લઈ જવાય તો ધરતી પર ઊતરવાનું નહીં.. બસ ત્યાં જ જવાનું ને

ત્યાં જ રહેવાનું.

એન્જિનિયરિંગમાં માસ્ટર્સ કર્યું.. પીએચ. ડી. કરવા કોલોરાડો ગઈ તે અરસામાં ચેલેન્જર તૂટ્યું.. યાદ છે. ગોઝારી ઘટના? અમારી જ યુનિવર્સિટીમાં હતા એવા એક સાથી ચેલેન્જરમાં ગયા.. અમે બધાએ ભેગા મળીને એમને અંજલિ આપી.

શું કરું? કદાચ.. હું અવકાશમાં જાઉં ને અવકાશયાન આમ તૂટી.. અરે સર પે કફન બાંધ કે હી ચલે હૈ પછી આવા નિરાશાના વિચારો શા માટે? કલ્પના, કલ્પના તું તો ધરતીનાં બંધન ફગાવવા માટે જ સર્જાઈ છે. અરે કેટલાય એક્સિડન્ટમાં લોકો નથી ચાલ્યા જતા. યુરિ ગેગરિન વિશ્વનો પ્રથમ અવકાશયાત્રી અવકાશમાંથી અકબંધ આવીને સાદા પ્લેનક્રેશમાં ગયો ને ખરતા તારા તો તને કેટલા પ્રિય છે. ઝાંખો પ્રકાશ લઈને દાયકાઓ પૂરા કરવા કરતાં ક્ષણાર્ધ પણ તેજસ્વી, અતિતેજસ્વી ચમકારો આપીને ખરી જતી ઉલ્કા ન બનીએ? ફેંકી દે આ નિરાશાના આ ખોટા વિચાર ને આગળ વધ.. આગળ વધ..

નિયતિએ કેવું ગોઠવ્યું હોય તે બધું! પીએચ. ડી. પૂરું થયું ને નાસામાં રિસર્ચનું કામ શરૂ કર્યું... એક દિવસ કોઈએ મારી ઓળખાણ કરાવી હી ઈઝ જીન પિયર હેરિસન... વી ઓલ કોલ હિમ જેપી. ને હું માંડ હાય. એટલું જ કહી શકી.. જીન પિયર હેરિસન..એ મને ન ઓળખે પણ હું તો ઓળખું છું એને.. નજીકથી, ખૂબ સારી રીતે ઓળખું છું. કરનાલમાં હતી ત્યારથી, અમારી કેટલીય ટેક્સ્ટ બુક એણે લખેલી. એ સિવાય પણ એનાં લખેલા પુસ્તકોની હું અનુરાગી હતી.

ને.. જે.પી. સાથે મેં લગ્ન કર્યાં. હા ફ્રેન્ચ અમેરિકન હતા એ ને હું પંજાબી હિંદુ છોકરી.. પણ અંતરીક્ષ સંદર્ભે તો અમે એક જ નાતના ને? બંને પૃથ્વીવાસી 'Earthlings' ખૂબ જ રોમાંચક હતું અમારું લગ્નજીવન. અવકાશી ગુરુ મારા ને મને તો સમય જ ન હતો કંઈ કરવાનો. પણ જે. પી. આઈ ટેલ યુ આવો પતિ નસીબદારને જ મળે જે. પી. તમે જાણો છો? આપણે બંને જુદા નિશાનેથી તાકેલાં એવા તીર છીએ કે મિલનબિંદુએ ભેગા થઈને સમાન્તર દોડવા લાગ્યાં છીએ ને પણછમાંથી છૂટેલા કલ્પના નામના તીરની ત્વરા અને આખરી નિશાન બંને તમે જાણો છો જેથી એ તીર માટે bulls eye ખૂબ દૂર છે જેથી કરનાલથી છૂટેલાં એ તીરને તમારું મોમેન્ટમ મળે પછી, પછી તો એ નિશાન સોંસરવું વીંધીને કદાચ નિશાનની ય આગળ નીકળી જશે.. જે.પી.

ફ્લાઈંગ લાઈસન્સ લઈને વિમાન ઉડાડવાનું તો મેં ક્યારનુંય ચાલુ કરી દીધેલું ને છેવટે એ દિવસ પણ આવ્યો. બે હજારથીય વધારે લોકોમાંથી મારી

વરણી થઈ. નાસાએ બોલાવી અને મારી ટ્રેનિંગ શરૂ થઈ ને એ ટ્રેનિંગ એટલે...

અરે..હું અચાનક વસ્તુ પડતી હોય એવી ઝડપથી પૃથ્વી પર પડતી હોઉં એવું લાગે છે..અરે.અરે. હા આ બટન દબાવવાનું, એ નહીં, એ નહીં, આ જો ઝડપ થોડી ધીમી થઈ ને આ શું અચાનક અરે ઊડતી હોઉં એમ કેમ લાગે છે.. પૃથ્વી ખેંચતી જ નથી મને! અદ્ધર હું સાવ અદ્ધર ને આવી ટ્રેનિંગ પછી.

આ સામે ઊભેલું યાન મને ત્યાં લઈ જશે. ખૂબ ઓછા મનુષ્યો ગયા છે. એ યાનમાં પગ મૂકતાં મને થયું કે જૈસે મેરી ડોલી ઊઠ રહી હૈ. યાન ઊંચકાયું.. ઝડપ વધી, ખૂબ ઝડપથી યાને ગતિ પકડીને.. ને અમે નીકળી ગયાં ગુરુત્વાકર્ષણની સીમાનીય પેલે પાર.. પૃથ્વીની આખરી સીમા મિશન સ્પેશિયાલિસ્ટ કલ્પના ચાવલા ફ્રોમ કરનાલ, ઈન્ડિયા. ચારે તરફ અંધારું, છતાં ભય નહીં, સૌંદર્ય, માત્ર સૌંદર્ય. મારી પાસે વાગતી રવિશંકરની સિતાર... ત્યાં દૂર અવકાશમાંથી સૂર ઉદ્ભવતા હોય એમ લાગે છે? ને સાંભળો, દૂર ત્યાં વાંસળી સંભળાઈ તમને? હં એકાકાર થવું'તું મારે.. ત્યાં જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટેનો ઉપગ્રહ તરતો મૂકવાનો હતો મારે.. જોઈતી માહિતી ઉપગ્રહ ભેગી ન કરી શક્યો.

ના, હવે હું એ નાની મોટી કોઈ પણ ભૂલ ફરી ન થાય એની કાળજી લઈશ. મને પોતાને જ મેં ખાતરી આપી. ક્યાંય સંશય ન રહેવા દીધો... ને ફરી પસંદગી થઈ મારી.

૨૦૦૩માં નાસાએ ફરી વિશ્વાસ મૂક્યો મારા નેતૃત્વમાં.. ફરી હું ઊપડી મારે ઘેર..ને મેં શું જોયું? જાણે આખું વિશ્વ ફાસ્ટ ફોરવર્ડ થઈ રહ્યું છે. ચંદ્ર, જો ચંદ્ર કેટલો દૂર દોડી રહ્યો છે પૂરપાટ.. અરે પૃથ્વીના તેજસ્વી વળાંક પાછળ સંતાઈ ગયો.

સોળસોળ દિવસ જાણે સોળ ક્ષણ જેવા વીતી ગયા.. કેટલાય વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો.. સાંભળવા માટેની સીડી હાથમાંથી છોડીએ કે નીચે ના પડે. હવામાં તરે. ગુરુત્વાકર્ષણ જ નહીં ને? અરે પાણી પીવું હોય તોય વિશેષ રીતે પીવું પડે.. ને હવે થોડો જ વખત બાકી છે. ગુરુત્વાકર્ષણમાં પાછા ફરવા માટે. અમારા યાને ઝડપ પકડી. અમે પંદરેક મિનિટમાં પાછા પૃથ્વી પર પહોંચી જઈશું. બસ બીજી પંદરેક મિનિટ અને અરે! અરે! આ શું થાય છે. અરે ને એક વિસ્ફોટ... કેટલો મોટો વિસ્ફોટ...ને

ને હું સમાઈ ગઈ સદાકાળ.. ત્યાં જ્યાં મારું ઘર હતું, જ્યાં મારું વિશ્વ હતું.. Where I belonged એ તો આજે તમે યાદ કરી તે આવી પહોંચી તમને મળવા. જુઓ હું અહીં જ છું આકાશગંગામાં. જુઓ...

મનોજ્ઞા દેસાઈ

જયગંગોતરી !

ગંગોતરી, શુક્રવાર તા. ૧૪-૫-૪૮, જેઠ સુદ ૧, સંક્રાંતિ : બપોરના ૧।। વાગે : આ જ, આ જ એ ગંગોતરી! જેનું નામ પ્રત્યેક ભારતીયના હૃદયમાં થનગનાટી પ્રકટાવે છે, તે આ જ!... આપણી આજ વૈશાખ સુદ પાંચમ છે. ઉત્તર હિંદને હિસાબે જે હોય તે. આજે અહીંની સૌર્ય ગણતરીએ સંક્રાંતિ છે. આ પર્વનું અહીં આપણી દીવાળી જેવું માહાત્મ્ય છે. તીર્થને હિસાબે આ દિવસ અહીં બહુ પુણ્યકારી લેખાય છે અને અમે અનાયાસે એ પર્વ ઉપર જ અહીં પહોંચી ગયા.

આજે સવારે ૪।। વાગે તો અમે રસ્તા ઉપર નીકળી પડ્યા હતા. ગઈકાલે આરામ સારો કર્યો. દેવનારના લક્ક જેવાં પાટિયાંની બનાવેલી વિશાળ ધર્મશાળામાં ગુફા જેવો સુરક્ષિત મોટો ઓરડો અમને મળ્યો હતો, તેથી હૂંફાળી નિદ્રાની બહુ સારી સગવડ થઈ ગઈ હતી.

એકાદ માઈલ સુધી તો નદીએ પોતાનું રેતાળ રૂપ ચાલુ રાખ્યું. તે પછી એણે અસલ આકાર પાછો ધારણ કરી લીધો. બે તરફ-નહિ, ચારે તરફ-પહાડો ઊંચા ને ઊંચા થવા લાગ્યા. અનેક નાનાં ઝરણાંમાં વગર ઇચ્છાએ છબછબિયાં કરતા અમે માઈલો કાપવા માંડ્યા. બાલને પગે ઠીક હતું. મેં જરા કડક બનીને રીતસરની દવા કરાવી હતી. તેની તરત અસર થઈ હતી. અમે ત્રણેય તાજા હતા. થાકનું નામ પણ રહ્યું નહોતું.

જરા જરા ચડ-ઊતર, કોઈ સ્થળે ખંડિત માર્ગની થોડી સરખી તકલીફ, બરફના બે મોટા પટ ઈ. પસાર કરતાં પણ ત્રણ માઈલ ઝપાટામાં નીકળી ગયા. ત્યાં જાંગલા કરીને સ્થળ આવ્યું. ત્યાં માત્ર એક કોટડી છે, ને તેને પડખે ચૂલા કરાય તેવું પોલાણ કરેલું છે. બાકી ત્યાં નથી કોઈ માનવી, કે નથી કંઈ સાધન. ત્યાંથી પુલ ઓળંગીને સામે કાંઠે જવાનું છે.

ધરાલી છોડ્યા પછી ભાગીરથીની ખીણના સૌંદર્યમાં નવી જ પ્રગલ્ભતા આવે છે. ખીણ ઊંડી થતી જાય છે. કાંઠાની કરાડો વધારે કરડી બને છે, પણ દેવદાર તેના ઉપર સુંદર બુટ્ટીદાર ચાદર પાથરે છે. અહીંથી ભૈરવઘાટીનો માર્ગ શરૂ થાય છે. નામ સાવ યથાર્થ છે એમ કહેવું પડે છે. ત્યાં મોટા મોટા કાળમીંઢ ખડકો તોળાઈ રહેલા છે; કેટલેક સ્થળે માથે છત્રી જેવા આગળ ધસીને એ પહાણા પડું-પડું થઈ રહેલા છે; આસપાસ જોતાં જણાય છે કે વારંવાર નાનામોટા પહાણા અહીં ખરતાં જ રહે છે. નદી એટલી ઊંડી ઊતરી છે કે છેક ગંગોતરી નજીક આવતાં સુધી એ કોઈ કોઈ વાર જ દેખાય છે, પણ એની ઘૂઘવાટી ગિરિગહ્વરોમાં પડછંદા પાડતી નિરંતર ગાજ્યા કરે છે.

સવારે લગભગ ૫।। વાગે એક વળાંક લેતાં સહજ નજર પાછળ ગઈ, ને હું ચકિત થઈ ગયો. ઊંચાં ઊંચાં હિમશિખરોની સીધી બે ટૂકો ઉપર બાલસૂર્યે રંગ છાંટ્યો હતો...બે ગેરૂઆ ચોટીઓ ઝળહળી ઊઠી હતી. આગલી સાંજે પહાડે સુકખીની ઓશરીમાં બેઠેલા અમને શિવજોગીની ધુણીની દિવ્ય ઝાંખી કરાવી હતી; આજે પ્રભાતે જાણે કોઈ સૂચક સંજ્ઞા હોય તેમ બરફછાયા ગિરિમહારાજે ભગવા ઓજસનાં દર્શન દીધાં...એનું વર્ણન કોણ કરે?

ઘડીભર એ દશ્યને નેત્રોથી પીવાય તેટલું પી લીધું, ને આગળ ચાલ્યા.

હવે તો અખરોટે પણ આ ભૂમિમાં જીવવાનાં ફાંફાં મારવાં છોડી દીધાં છે. માત્ર દેવદારનો ઇજારો રહ્યો છે. જ્યાં માટીનું નામોનિશાન નથી એવા કોરા પહાણાની વચમાં દેવદાર કોણ જાણે કઈ માયાને આશરે ઊગે છે!...

ઊંચા ઊંચા ભીષણ પહાડો, ઊંડે ઊંડે ગાજતી નદી, ને ગંભીર વાતાવરણ હિમાલયના એક રૂપનો પરિચય આપે છે. ડુંગરાની ટોચો સૂર્યમાં નહાઇ રહેલી છે, પણ અમે હજી ઝાંખા પ્રકાશવાળી ખીણમાં છીએ...ઘાટી એટલે ખીણ.

કેટલેક સ્થળે ગબડતાં પહાણા-કાંકરાથી ભાગીરથીનો માર્ગ રૂંધાય છે; ત્યાં સાણસામાં સપડાયેલી ફુંગરાયેલી નાગણ જેવી એ ફૂંફાડા અને પછાડા મારે છે. એની ગર્જનામાં નવો જ ધ્વનિ પ્રકટે છે. આ ગંભીર સુંદરતા ડરામણી છતાં મોહક ખૂબ છે.

ચડઊતર ચાલે છે, પણ જેને કષ્ટદાયી કહી શકાય તેવી નહિ. જમનોત્રી કરીને અહીં સુધી આવેલા યાત્રીને હવે આવી ચડઊતર કે માર્ગની સમવિષમતાઓનો બહુ હિસાબ ન રહે!

ભૈરવઘાટી પાસે આવતાં ચડાઇ આવી. ત્યાં એક લોખંડનો પુલ પસાર કર્યો. નીચે નદી પાગલ થઈને, જાણે હમણાં ધરતીને ફોડી નાખશે, એવાં ઝનૂનથી પછાડિયાં ખાય છે. આ પુલ ૧૯૪૦માં બંધાયો છે. ઉપર ઊંચે, બે તારનાં દોરડાંનો જૂનો ''પુલ'' મેં જોયો. શું નરી ભયંકરતા! એક સમયે યાત્રીની શ્રદ્ધા એને આ દોરડે આ યમદ્વાર પાર કરાવતી હતી!...

ભૈરવઘાટીની ચડાઈ અડધા'ક માઈલની હશે, પણ ખાસ વસમી ન લાગી. ઉપર સારી ધર્મશાળા ને સીધા સામાનની દુકાન છે. દૂધ વગરનો કાવો ત્યાં બનાવી શકાય છે. અહીં અમે ૭ા વાગે પહોંચ્યા. પોણા ત્રણ કલાકમાં સાડા છ માઇલ અમે કાપ્યા.

ત્યાં ગોળચણા તથા ચાનો કાવો ચડાવીને ૮ વાગે પાછું અમે આગળ વહેતું મૂક્યું.

સામેના પહાડોનાં પડખાંમાં દેવદારની ભૂમિતિની રેખાઓ શી સીધી વનાવલિઓ ખરેખર સુંદર લાગતી હતી. નદી તો કોઈ વાર દેખાય, ને કોઈ વાર નયે દેખાય. ગંગોતરીની ઉપરના બરફના રેડા હચમચી ઊઠ્યા હતા. એને પીગળવાનો સમય થયો હતો. તેના કાદવભર્યા ધોધને વહેતી ભાગીરથીમાં જળ નહિ પણ નર્યો જાડો કીચડ વહેતો હતો. જાણે ધગધગતો લાવા ધસ્યો આવતો હોય તેવો એ ગળેલા બરફનો કાદવ ભક્-ભક્ ઉભરાતો, પહાણાઓમાં અથડાતો, જાણે ખળ-ખળ ઉકળતો હોય તેવો ભાસતો હતો.

સામે ગંગોતરીની પેલી પારનાં હિમશિખરોની છરીની ધાર જેવી કતારો અને ભાલાની અણીઓ જેવી ટોચો પાસે ને પાસે આવવા લાગી. એ બધી સૂર્યસ્નાન કરી રહી હતી.

ગંગોતરી...પાંચ માઇલ બાકી...હવે ચાર...હવે ત્રણ...ઓ આવી! જેના સ્મરણ માત્રથી પ્રત્યેક ભારતીય રોમાંચ અનુભવે છે, એ તીર્થોની માતા હવે નજીક જ છે...

ગંગોતરી !...બે ગગ્ગાની બનેલી એક ગંગા, એટલે સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની જનની, અનાદિકાળથી એ સનાતન ધર્મને ઘડતી આવી છે. આર્યત્વનું જે કંઈ ધન છે, તે ગંગાને પુણ્ય પ્રતાપે છે. આર્યાવર્ત એને લીધે આર્યાવર્ત છે. ભારતની ઐહિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સર્વ સંપત્તિ ગંગા મૈયાની કુખે પ્રભવેલી, વિકસેલી, વિસ્તરેલી છે. ભારતના વિસ્મયકારક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-વેદાન્ત ઇત્યાદિ સર્વ ગંગાનાં જ સંતાન છે. કાશી એને લીધે કાશી છે. પ્રયાગ એને પ્રતાપે પ્રયાગરાજ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સારસર્વસ્વ, એના પ્રેય તેમ જ શ્રેયનો સરવાળો ગંગા છે.

અને એ ગંગાની પણ જનની ગંગોતરી! ગંગા પણ જે જનેતાને ખોળે લાડે છે એ ''ગ''-મુખી ગૌમુખી!...

આ સંસારનો સાર તે ગંગા; એની જનની ત્રિગુણાત્મિકા ભગવન્નિષ્ઠ માયા તે ગૌમુખી ગંગોતરી; એ માયાની પાર પછી બાકી શું હોય?...મૌન જ જેનું લક્ષણ છે એવું એ ઓમ્કારગમ્ય તુરિયાતીત પરમ કૈવલ્ય પદ... ૐ શાંતિ!...

ગંગોતરીને માઇલેક બાકી હશે ને એક વિચિત્રતા દેખી. પથરાઓની ટોચો ઉપર, જમીન ઉપર, એમ ઠેરઠેર ગોઠવેલા પથરા અને તેની ઉપર લાકડાના મૂકેલા ટુકડા દીઠા. જાણે ઝૂંપડીઓ બનાવવાની રમત કરી હોય. મને લાગે છે કે દાન કરીને મકાનો તથા કુટિરો બંધાવવાની સંજ્ઞા રૂપે લોક આવી રીતે મનને મનાવતા અને ભાગ્યને બનાવતા હશે!

વળી એકાદો'ક માઇલ ચાલ્યા, ત્યાં અમારા સ્વામીને રસ્તાની બાજુએ પીડાતા દીઠા! એમને ઊલટી-ઝાડા થઈ ગયેલાં હોય એવા એમના ડોળ હતા. સામાન બાજુએ પડેલો હતો. એમણે નવા કરેલા સાથી એમને પડતાં મૂકીને જતા રહ્યા હતા. અમે સામાન ઉપાડી લીધો. એમણે અમને આગળ ચાલવા કહ્યું. એમને જાતે સાફસૂફ થઇને ધીમેધીમે આવવું હતું. લાગણીની નાજુકાઇને માન આપીને અમે ચાલ્યા, ને આવી પહોંચ્યા - ગંગોતરી! થોડીવારે એ પણ આવ્યા. એમને ટાઢ ચડીને તાવ પણ આવ્યો હતો.

ગૌમુખનો માર્ગ હજી ભયંકર છે. ત્યાં જવું હોય તો અષાઢ મહિના પછી જ આવવું જોઈએ. કેમ કે તે સમયે બરફ પીગળી ગયેલો હોય છે, ને એ સ્થાન એટલું દુર્ગમ નથી રહેતું, પણ અત્યારે તો બરફની પૂરી જમાવટ છે, ને રેડા (avalanches) ચાલે છે. એની સ્પષ્ટ સાબિતી ભાગીરથીના કાદવિયા ઠંડા જળના પ્રવાહમાં દેખાય છે. અમને તો અહીંના કાલી કમલીવાળાની ધર્મશાળાના વ્યવસ્થાપકે એ સાહસ નહિ કરવાની સલાહ આપી... વળી બીજી વાર જોઈ લઈશું.

સ્વામીજી બીમાર છે; વળી અહીં ઉતારો પણ બહુ સારો મળ્યો છે. એટલે બે દિવસ રહેવાનો વિચાર છે.

ગંગોતરીમાં યમુનાના મૂળ જેવો કોઈ સ્વચ્છ પાણીનો ધસમસતો ધોધ ઉપરથી નથી પડતો. આગળથી કાદવની નાની વેગવતી નદી પથરામાં

પછડાતી ચાલી આવે છે.... ગંગાનો પ્રવાહ જોઈને, આંખ મીંચીને જ આ સ્થળના માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરી લેવું જરૂરી છે !...ખરું ગંગામૂળ અહીં છે જ નહિ; એ તો ચૌદ માઈલ દૂર ગોમુખમાં છે અને ત્યાંનો વૈભવ તે સાચો ગંગોતરી વૈભવ છે.

ભરતખંડનું મોટામાં મોટું તીરથ અમે કર્યું! બોલ ગંગા માઈ કી જય !...બે ચુડી ચરવાડે ચડી... પણ ગૌમુખ રહી જાય એ તો ઠીક ન કહેવાય!

શનિવાર તા. ૧૫: ગઈકાલે સાંજે અમે ફરવા નીકળ્યા. સામે કાંઠે કેટલાક સિદ્ધ મહાત્માઓ વસે છે. અમે આ કાંઠે એક ગુફામાં રહેતા સાધુનાં દર્શન કર્યાં. બંગાળી શરીર છે શું સૌમ્ય ચહેરો છે! એની વાણી કેવળ શાંતિમય અને કોમળ, અતિકોમળ, પ્રેમપૂર્ણ છે. એની આંખો શાંત, સ્વચ્છ અને પ્રેમાળ છે.

પછી સામે કાંઠે ગયા. કેદારગંગા અને ભાગીરથીના સંયમની પેલી તરફ આવેલા એક પુલ ઉપરથી અમે સામે પાર ગયા, ને અજાણતાં આ નદીને બદલે કેદારગંગાને કાંઠે ચાલી નીકળ્યા. સંગમસ્થાનને સૂર્યકુંડ કહે છે, પણ અમે સંતોની ઝૂંપડીઓ શોધતાં કેદારગંગાને ઉપરવહેણ ચાલ્યા. સાવ નિર્જન વગડો હતો. એક ઝાંખી કેડીએ અમે વહેણની ખીણમાં ઊતર્યા. આગળ જમણે હાથે વળાંક હતો. જેવા વળ્યા, તેવું ફળ મળ્યું. સામે જ ઉપરથી ધોધ ધમ-ધમ કરતો નીચે શિવલિંગના આકારની એક શિલા ઉપર પડતો હતો! એ કેદારગંગાનું મુખ! બહુ પ્રભાવશાળી દેખાવ હતો. તેની બાજુમાં પહાડમાં ગુફા હતી...આ લાભ અણધાર્યો મળી ગયો.

ત્યાંથી પાછા વળ્યા. કેદારગંગાનો પુલ ઊતરીને પાછા ગંગાકાંઠે - ધરમશાળાની સામેના તટે - આવ્યા; ત્યાં ઝૂંપડીઓ છે. પહેલાં અમે ગયા ''ફલાહારી બાબા ગુરુજી મહારાજ''નાં દર્શને. ગુફા જેવી એમની કોટડી છે. છાપરામાં છિદ્ર છે, તે જ ધુમાડિયું છે, ને એ જ વાતાયન છે. સાધુ વૈરાગી જટાધારી છે. તેજસ્વી છે. કાયા એકવડી છતાં સીધી, ઘાટીલી અને બળવાન છે. બહુ જ વિવેકી મહાત્મા છે. આનંદમાં રહે છે, ને રમૂજપ્રિય છે. બધો સમય જપ, તપ, હવન આદિમાં જ મગ્ન રહે છે. કંદ, ફળ અને વનસ્પતિનો જ આહાર કરે છે. અખંડમૌની છે. એમણે ધૂળમાં લખીને તથા ઈશારાઓ વડે ઘણી વાતો કરી. અમારી સાથે અમારો ગોર હતો, તેની સાથે અનેક વિષયો ચર્ચ્યા. એમના જરા સરખા ઈશારાને ગોર સ્પષ્ટ સમજી શકતો હતો.

અમારા સંબંધમાં પૂછવું હતું તે બાવાજીએ પૂછી લીધું. આ સ્થળ વિશે પણ ઘણી માહિતી આપી, ''આ સાલ અહીં એવો બરફ પડ્યો હતો કે મારા અહીંના દસ વર્ષના સતત વસવાટમાં મેં એવો કદી દીઠો નથી. એ બરફમાં ગંગાજી પણ ખોવાઈ ગયાં હતાં. મંદિર આવું મોટું છતાં ઢંકાઈ ગયું હતું. અત્યારે ગોમુખનો માર્ગ બરફથી ભરચક છે, ને મોટામોટા રેડા ત્યાં ચાલે છે. એ હવે પીગળતા જાય છે. એક વિશાળ રેડો તૂટ્યો છે, તેનાં માટીથી ભરેલાં પાણીને લીધે ગંગા હમણાં આવી કીચડ જેવી વહે છે. નહીં તો એનું જળ સ્વચ્છ હોય છે. ચાર-પાંચ દિવસથી સતત આ કાદવ વહે છે તે ઉપરથી ખ્યાલ

કરો કે એ રેડો કેવો પ્રચંડ હશે. માર્ગ બહુ જોખમભર્યો છે, ને જવા જેવું નથી'', એવું એમણે કહ્યું.

વળી બદરીનાથની વાત નીકળી. પંડાએ કહ્યું કે ''ત્યાં અઢીસો મકાન સાફ થઈ ગયાં છે. તપ્તકુંડ ઇ. બધું જમીનદોસ્ત છે. માત્ર મંદિર બચી ગયું છે...'' ટિહરીના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. ને તરત ગાંધી ગોળીથી ઠાર થયો. વળી ટિહરીના રાજાને પોતે બદરીવિશાલ હોવાનું અભિમાન થયું, કે તરત રેડો આવ્યો, ને માત્ર મંદિરને બચાવીને મનુષ્યની બધી સંપત્તિને નષ્ટ કરી નાખી... એ બતાવે છે કે હજી આ વસ્તુમાં સત છે. આ કૉંગ્રેસવાળા ધર્મનું નિકંદન કહાડવા બેઠા છે. દસ લાખ હરિજનોને સમજાવીને સુધારવા નીકળ્યા છે. ધર્મને ભ્રષ્ટ કરવાની એમની દાનત છે. એવા સંજોગોમાં બીજું શું થાય? હજી પંદરમી જૂને શું થાય છે તે જોઈ લેજો''

''પંદમી જુને શું છે?''

''આ સ્વતંત્રતા આપવા-લેવાનો સોદો તે દિવસે થવાનો છે. ને તમે જોજો ને, એમ સ્વતંત્રતા નહિ આપે. કેટલાય વાંધાવચકા પડશે. કદાચ સ્વતંત્રતા ન પણ મળે...''

ગોરમહારાજે પોતાની મતિ-ગતિ પ્રમાણે ફિલસૂફી હાંકે રાખી. પ્રસન્ન મુખે સાધુ સાંભળતા હતા ને સંમતિ સૂચવતા હતા. છેવટે એમણે લખ્યું, ને બાકી ઈશારાથી પૂરું કર્યું -''દુનિયા જેમ ચાલતી હોય તેમ ભલે ચાલે. કોઈ તેમાં શું કરશે? સ્વતંત્રતા તો જેને જેવી જોઈતી હોય તેવી મેળવી લેવી રહી. સંસાર છે!''

ગોરે પૂછ્યું ''મહારાજજી, આવા દુબળા કેમ થઈ ગયા છો?''

''ચૈત્ર મહિનાનું અનશન વ્રત છે. બાકી તો માંસ છે, એ વધેય ખરું ને ઘટે પણ ખરું. તેમાં આપણને શું?''

મહારાજે ભોજનનું પૂછ્યું, ને છેવટે ''ચા'' તો પાઈ જ! આવા સાવ અકિંચન વૈરાગી પણ આતિથ્યસત્કારમાં અણિશુદ્ધ છે.

ત્યાંથી રઘુનાથદાસજી નામના બીજા દિગંબર બાવાનાં દર્શને ગયા. એ ધ્યાનમાં બેઠા હતા. એ પણ ધૂણીવાળા જટાધારી વૈરાગી છે. એમણે અમે કોણ છીએ ને ક્યાંથી આવ્યા છીએ એટલું પૂછી લીધું, ને પછી એક આસને અવિચળ બેસી રહ્યા. વાતાવરણ એવું હતું કે મને પણ સ્થળ સમયનું ભાન રહ્યું નહીં. જે વસ્તુની મને ઇચ્છા છે તેની મેં આતુર ભાવે મનમાં પ્રાર્થના કરી. મન એકાગ્ર થવા લાગ્યું. શાંતિ અને એકતાનો ભાવ છવાવા માંડ્યો.. ત્યાં પંડા બોલ્યા - ''તમારે પાછું દુકાનમાં જવું છે...''

અમે પ્રણામ કરીને ઊઠ્યા. ત્યાંથી મહાત્મા સાધુ કૃષ્ણા-શ્રમજીની ઓરડીએ ગયા! આ સાધુ અહીં કેટલાંક વરસ થયાં બારે માસ રહેતા હતા. હમણાંહમણાં છ મહિના ઉત્તરકાશી રહે છે. એ કાળા પાષાણની મૂર્તિ જેવા અવિચળ બેઠા હતા. કોઈ એકવાર એમના ડોળા થોડા ફરતા હતા. બાકી ઘાસ ઉપર અડગ આસન લગાવ્યું હતું. એ પણ અખંડ મૌની છે. શાંતિ તો એમને ફરતી પ્રગાઢ છવાઈ રહી છે. એમના બંને હાથપોંચા નીચેથી સૂજી ગયેલા છે. એક જ આસને નિરંતર બેસવાને લીધે અંગોની એવી

દશા થયા વગર કેમ રહે?.... ત્રણે મહાત્માને દેહાધ્યાસ જેવું નથી, શરીર જેવી વસ્તુનું એમને સાવ વિસ્મરણ થઇ ગયું હોય, અને માત્ર આત્મજ્યોતમાં જ એમનો નિરંતર વાસ હોય એવું લાગે છે. કૃષ્ણાશ્રમજી બહુ પ્રસિદ્ધ સાધુ છે. ત્રણેય જપતપાદિ કરનારા જોગી છે, જોકે છેલ્લા પરમહંસ સંન્યાસી છે.

આ મહાત્માઓનાં દર્શન પછી અમે ધર્મશાળામાં પાછા ફર્યા. રાતના આરામ સારો થયો. કાલે સાંજે ગંગાજીની આરતીમાં હાજરી આપી. મંદિર ખાસું મોટું છે. મૂર્તિમાં મુખ્ય ગંગાજીની છે. તેને જમણે હાથે જાહ્નવી ને ડાબે હાથે કૃષ્ણ પાષાણની યમુનામૂર્તિ છે. નીચેની હારમાં ગંગાને ડાબે હાથેથી ભગીરથરાજા, નર્મદા, કાવેરી, સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ છે.

હજી ગંગા કાદવ રૂપે જ વહે છે. જે પથરામાં એ વહે છે, તેના રંગમાં એનો રંગ સાવ ભળી જાય છે. આજે સ્વામીજીની તબિયત ઠીક છે. ગોમુખ જવાની વાત પાછી ઊપડી છે. આ સાધુ એવા મનસ્વી છે કે એ કોઈનુંય માને તેમ નથી. આખી યાત્રા દરમ્યાન કોઈનું એમણે કહ્યું ક્યાં માન્યું છે? પરિણામે એ બીમાર પડ્યા, ને ઉપાધિ ઊભી કરી. આવી વાત અને ઝાડાની સ્થિતિમાં પણ એના મગજમાં ભૂંસું ભરાયું છે.

આ ટાંચણ સવારના ૮ વાગે, ચાના કાવા અને જરાક સરખા ''લુંદિયા''ને ઇનસાફ આપ્યા પછી કર્યું છે.

આ મુસાફરીમાં બની શકે તો રસ્તે પડતા પહેલાં અને તે પછી (એટલે કે મજલ પૂરી કરીને) ઘી ગોળનું ચાટણ લેવું જ લેવું. એકલો ગોળ કે એકલું ઘી ન લેવું, પણ ઘી-ગોળ સાથે લેવાથી થાક નથી રહેતો, શરીરને પુષ્ટિ મળે છે, ને પેટમાં બહુ સારું રહે છે.

ગંગામાં બે ''ગ'' છે; ગંગોતરી અને ગોમુખી પણ ''ગ'' વડે જ ઊભી છે; શરદી થયેલો માણસ ગંગાનો કેવો ઉચ્ચાર કરે? ''ગગ્ગા!'' અને ગગ્ગાની ગોળી સમાન જગતમાં બીજી રામબાણ ગોળી કઈ છે!... એવું આ ''ગગ્ગા માહાત્મ્ય'' જે ભણશે, જાણશે ને યોગ્ય રીતે આચરશે, તેની કાયાનું કલ્યાણ જ થશે!

રમેશનાથ ગૌતમ (ઘારેખાન)

(સ્વામી શ્રી પ્રણવતીર્થ)

'ઉત્તરાપથ'માંથી સાભાર

વાટ અને વાર્તા યુરોપની

ઓસ્ટેન્ડ બંદર ઉપર બપોરના ચાર સાડા ચારનો શુમાર હતો. તડકો હતો, પણ સાથે જ મંદ અને શીતળ પવન પણ ફરકતો હતો. વાતાવરણ નવું હતું. તે સાથે કશું ના ગમે કે અળખામણું બની રહે તેવું કશું પણ એ બેલ્જિયમના બંદરના વાતાવરણમાં ન હતું.

બંદર ઉપરના અધિકારીએ ત્રણ દેશોના બનેલા સંગઠન બેનીલક્સમાં પ્રવેશ કરવાના અમારા અધિકારને માન્ય રાખી, મહોર અમારા પાસપોર્ટ પાનાં ઉપર ગોઠવી આપી હતી.

અફસરનું મેજ છોડી પાછળના દરવાજેથી અમે બંદરના રસ્તા ઉપર આવ્યા કે તુરત જ કોસમોસની અફલાતૂન બસોની લાંબી લંગાર લાગી ગયેલી જોઈ. આરામદાયક લાંબા પ્રવાસ માટે અદ્યતન સાધનોભરી એ બસહારમાંની તેત્રીસ તેતાળીસ નંબર જાણે અમારી રાહ જ જોતી હતી. હું સહેજ આગળ ચાલતોચાલતો બસ નજીક જઈ ઊભો. જ્યોત્સ્ના જરા બંદરનો અન્ય અસબાબ જોતી પાછળ હતી. બસ પાસે જ મેં બ્રિગેટને ઊભેલી જોઈ. તેના પોષાક ઉપર તેનું નામ સ્પષ્ટ વંચાતું હતું.

''ઈઝ ધીસ બસ ફોર ટુર ડબલ થ્રી ફોર થ્રી?'' સહેજ મરકી રહેલી એ ધવલાંગનાને મેં પૂછી નાખ્યું.

''યસ! ઈટ ઈઝ. યોર નેઈમ પ્લીઝ.'' બ્રિગેટની સુડોળ આંખોના ભૂરિયા મારી સામે તગતગી રહ્યા. તેના જવાબમાં કારભારીને શોભે તેવો આવકાર પણ વર્તાયો.

''મિસ્ટર એન્ડ મિસિસ ભચેચ.'' મારો જવાબ સાવ ટૂંકો હતો.

''વેલકમ એબોર્ડ. યુ ટુ આર વિથ મી ફોર ધી કમિંગ સેવન્ટીન ડેઈઝ.'' બ્રિગેટે પોતાના હાથનાં કાગળિયાં તપાસતાં કહી દીધું.

''સ્વીટ સેવન્ટીન લેટ ધેમ બી.'' આભારને મેં હલકો વળાંક આપ્યો હતો. બ્રિગેટના મોં ઉપર હાસ્ય ફરી વળ્યું.

મારી પાસે જ્યોત્સ્ના આવીને ઊભી રહી હતી.

યુરોપના અમારા પ્રવાસનું આ મંગળાચરણ. ઓસ્ટેન્ડ બંદરની પ્રાણવાયુ ભરતી હવા, પ્રથમ નજરે ગમી જાય એવી બસ, કારોબાર સાચવનાર બ્રિગેટ કાબેલ હોવી જ જોઈએ એવી મનમાં ઊઠેલી છાપ અને સહુ કરતાં સવિશેષ અમારાં હલકાંફૂલ ચિત્ત. આ પ્રથમ દિવસે શુભ શુકનો થઈ રહ્યાં.

ત્રીસ મે, ઓગણીસો ત્ર્યાશીની વહેલી સવારે જ્યારે લંડન સળવળતું જ હતું એમ કહી શકાય ત્યારે બકુલ અમને વિકટોરિયા સ્ટેશનના તાવદાન અને અનેક કોસમોસ પ્રવાસીઓની અવિરત આવજાવના વાતાવરણમાં મૂકી ગયો હતો. ત્યાંથી જ ખાસ ટ્રેનમાં બેસી અમારે ડોવર બંદરે સ્ટીમરમાં બેસી ઓસ્ટેન્ડ પહોંચવાનું હતું. મનમાં ઘણી જ ખુશી હતી. પરમાત્માનો પાડ માનતો હતો કે તેણે લંડન પહોંચ્યાના દિવસની આથમતી વેળાના મોટર અકસ્માતમાંથી મને, સ્વાતિને, સીમાને અને જ્યોત્સ્નાને આબાદ ઉગારી લીધાં હતાં. બધું જ સીધું અને સરળ બની રહ્યું હતું.

ડોવરથી ટ્રેન લગભગ નવ કે સવા નવે રવાના થઈ હશે. અમારા ડબામાં મધુરજની ઊજવવા નીકળી પડેલું એક સિંગાપોરી યુગલ હતું અને સામે જ સદાબહાર યૌવન માણી રહેલું એક આંગ્લ યુગલ હતું. વણથોભી ટ્રેઈન સફર કોણ, શું કરે છે તે જોવા દે એમ હતી જ નહિ. ઝડપ અને ધણધણ અવાજમાં સહુ મસ્ત હતા. જ્યોત્સ્ના ને હું અમારી કર્ણકાદંબરીમાં રસ્તો કાપતાં હતાં. લગભગ અગિયાર વાગ્યે ડોવર આવ્યું. સૂચના પ્રમાણે અમારે તો સામાન પ્લૅટફૉર્મ ઉપર જ છોડી સ્ટીમર ભણી જવાનું હતું.

ઓસ્ટેન પહોંચીને બસ પાસે એ પ્રથમ દિવસે ઢળતી જતી શ્યામે એ જ અમારા સામાનની રાહ જોવાતી હતી.

પ્રવાસ નંબર તેત્રીસ તેતાળીસની બસના લગભગ તમામ યાત્રીઓ એકઠા થઈ ગયા હતા. બૅગનો ઢગલો ઠલવાયો હતો. લાંબીલાંબી ડોક કરી પ્રવાસીઓ બ્રિગેટને પૂછપૂછ કર્યા કરતા હતા. જરા પણ વ્યગ્રતા બતાવ્યા વિના એ એક પછી એકને પતાવતી હતી. સહુ ખુશ થતા હતા. અંતે કૅરિયર ઉપર સામાન આવ્યો અને તમામ બૅગ ઉપર અને કૅરિયર ઉપર તેત્રીસ તેતાળીસનું પાટિયું વંચાતું હતું.

વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં યોજનાનો પ્રભાવ જેવોતેવો નથી એ અનુભવ કરવા જેવો છે.

ઝટપટ ઝટપટ બસના ભંડકિયામાં સામાન ખડકાવા લાગ્યો અને ખડકાઈ પણ ગયો. જોઈતપાસી રહેલા મુસાફરો બસમાં બેસવા ગયા. એક સદ્‌ગૃહસ્થન હટ્યા અને આમતેમ તપાસી બ્રિગેટ પાસે જવાબ માગ્યો.

''વ્હેર ઈઝ માય સ્મૉલ બૅગ ? ઈટ હૅઝન્ટ કમ ઈટ સીમ્સ.''

''કમ વિથ મી મિ. બિલ.'' કહેતાંકને બ્રિગેટ એ સજ્જનને ખેંચીને તપાસ કરવા દોરી ગઈ.

ઊંચી એડીના બૂટ, મિડી સ્કર્ટ અને બટન વિનાના જમ્પર સાથે આધેડ બિલને દોરી જતી બ્રિગેટને હું જોઈ રહ્યો. અમારા બોમ્બે બારના એક સભ્ય હંમેશ એમ કહેતાં સંભળાય : ''વોક એઝ ઈફ ધી અર્થ બીલૉંગ્ઝ ટુ યુ'' અને એ વાક્ય મને ચાલી જતી બ્રિગેટને જોઈ યાદ આવી ગયું. અમે તો બધા જ બસમાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. થોડી વારે મિ. બિલ અને બ્રિગેટ પાછાં આવી બસમાં બેસી ગયાં. બિલના મનમાં સમાધાન હતું. તેમની પાછળ રહી ગયેલી બૅગ આવી ન હતી, તોપણ.

બસે રસ્તો લીધો. ધીમાધીમા પાશ્ચિમાત્ય સંગીતના સૂરો સાથે જ સરકી રહ્યા.

બસની અંદર છપ્પન-સત્તાવન યાત્રીઓ હતા. ચાલક અને બ્રિગેટની આમાં ગણતરી ન હતી. કૅનેડા, બ્રિટન, સિંગાપોર, નામીબિયા અને ઈતર દેશોના પ્રવાસીઓનો નાનોસરખો મેળો જ હતો. ભારતમાંથી તો અમે બે જ હતાં. બીજા એક ભારતીય પાસપોર્ટ ધરાવનારા સજ્જન હતા તો ખરા, પણ તેઓ ભારતને બદલે બીજા જ દેશમાં આફ્રિકા બાજુ રહેતા હતા. વાતો કરતાં જોયું કે હિન્દુસ્તાનથી એ બહુ પરિચિત ન હતા. કૉસમૉસ પ્રવાસમાં ઘણી વાર મોટે ભાગે ભારતીય પ્રવાસીઓ જ અને તેમાં પણ ગુજરાતીઓ વધારે સંખ્યામાં એકઠા થઈ જાય છે. તે

સમયે વિશ્વને સમજવાની બહુ મજા નથી આવતી એવો અમારો બન્નેનો મત છે. બસના સમુદાય સંગમથી અમને સંતોષ થયો હતો.

યુરોપના ત્રણ દેશ, બેલ્જિયમ, નેધરલૅન્ડઝ અને લકઝેમબર્ગ. ત્રણેયને સાંકળતું નામ બેનીલક્સ. ધરતી, રાજ્યરચનાનો ઇતિહાસ, બ્રએલ્સ - ફ્રેંચ અને ફલેમીશ અન્ય ભાષાઓ ભેગી કેવી રીતે ભળી ગઈ છે એનો પરિચય બ્રિગેટના માઈક ઉપરથી ઘૂમી વળતા શબ્દો દ્વારા પ્રવાસીઓને મળી રહ્યો હતો. સાથેસાથે આવતા સત્તર રોજમાં યુરોપના પ્રત્યેક સહેલાણીએ શું કરવાનું છે અને શું નથી કરવાનું એની વિગતવાર સૂઝસમજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બ્રિગેટ આપ્યે જ જતી હતી. કેટલાક મુસાફરો કાંઈક નોંધી લેતા હતા તો અમારા જેવા કેટલાક માત્ર મનમાં ને મનમાં નોંધ ઠાલવતા હતા.

સમીસાંજનું સરસ અજવાળું ધરણીમાં સમાતું હતું. બારીમાંથી લીલૂડી ધરતી, ચારો ચરતી ગાયો અને ઘંટડી હલાવતાં ઘેટાંબકરાં જોઈ હિમાલયનો અને ભારતનાં અન્ય સ્થળોનો મહેકભર્યો પમરાટ હૃદયને હલાવી ગયો. રાત તો મોડી પડવાની હતી એની જાણ તો અમને હતી અને તે કારણથી સરી જતો પ્રદેશ જોવાશે એનો આનંદ હતો. દૂરસુદૂર અનાજ ભરવાના સાયલો અને ફરી રહેલી પવનચક્કીઓ રમ્યતામાં ઉમેરો કરતાં હતાં. કુદરત માટે તો સૌ સરખાં જ છે. વિક્ષેપ તો માણસની કરામત છે અને હંમેશ માટે મનુષ્ય જાતે જ સરસને નીરસ કર્યું છે.

બેલ્જિયમ અને હોલૅન્ડની સરહદ ઉપર બ્રિગેટે અચાનક જ બસને થંભાવી દીધી. તમામને પાસેના જ રાસ્તોરાન્તમાં ચા-નાસ્તો પંદરથી વીસ મિનિટમાં પતાવી પાછા ફરવા તેણે આદેશ પણ આપી દીધો. હટાણું કરી આવી થેલી ખાલી કરી નાખીએ તેમ મુસાફરોએ ધડાધડ બસને ખાલી કરી દીધી. પ્રથમ ધસારો નાણાંની અદલા-બદલી માટે થયો અને તે પછી હાથમાં ટ્રે પકડી ખાવાપીવાની ચીજો વગે કરી લેવા માટે બીજો ધસારો હતો. આમ છતાં કોઈ જ ઠેકાણે ગેરશિસ્ત ન વરતાઈ. તમામ એક કતારમાં હતા અને કાઉન્ટર ઉપરનું કામ પણ ઝટકસે થતું લાગ્યું. ખરે જ, આપેલા સમયથી થોડાક જ વધારે સમયમાં તમામ પતી ગયું અને અમારી બસે મંજિલ માપવાનું માંડી દીધું.

કલાક દોઢ કલાક ગયો હશે અને અમારી સુંદર રાતવાસો મોટેલ વિઆના આવી લાગી. ભારતની પ્રથમ કક્ષાની હોટેલનો થોડો ઘણો અનુભવ પરદેશની સામાન્ય મોટેલોમાં થતો હોય છે. હોટેલનો કારોબાર તો એટલો વટભર્યો હોય છે કે સરખામણીમાં ઊતરવું યોગ્ય જ ન લાગે. આ સ્થાનકે પ્રવાસીઓનો સરસામાન ગોઠવી આપનારા બેલ બોયઝ હાજર હતા. તેમને તમામ બૅગ અપાઈ ગઈ. બસ અને તેનું ભંડકિયું ખાલી થઈ ગયાં. અમે તમામ ઝળહળતી રોશનીમાં મોટેલના ખંડોની વહેંચણીની જાહેરાત માટે રાહ જોતા હતા. સુંદર રાતવાસો મળ્યાનો સહુને સંતોષ હતો.

પાંચ-સાત ક્ષણોમાં જ બ્રિગેટ આવી પહોંચી. દરેકને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે રૂમ ફાળવી દેવામાં

આવ્યા હતા. તેત્રીસ નંબરમાં પાંચમા મજલે જ્યોત્સના ને હું ગોઠવાઈ ગયાં. ટી.વી. સેટ અને ટેલિફોનથી શરૂ કરી કશું જ ખંડમાં બાકી ન હતું. પ્રવાસનો થોડો થાક ચાલી પણ ગયો અને સ્વસ્થચિત્તે અમે ડિનર હૉલનો રસ્તો લઈ લીધો.

પશ્ચિમાત્ય દેશોમાં સામાન્યપણે વાળુવેળા સાંજના છ થી સાત સુધીમાં રાખવાનો રિવાજ છે. અમે ખંડમાં પ્રવેશ્યાં તે વખતે અમારા ચુસ્ત શાકાહારી ભોજનનો અમને પૂરો ખ્યાલ હતો. ''નો મીટ, નો ફિશ, નો એગ'' અમારે સત્તરે રોજ કહી રાખવું પડશે એમ અમારા મનમાં ને મનમાં ઘોળાયા કરતું હતું. ટેબલ ક્યાં ખાલી છે એ અમે જોતાં હતાં ત્યાં તો બ્રિગેટનો અવાજ કાને પડ્યો. ''ધેર નીયર ધી વિન્ડો મિ. ભચેચ. યુ ટુ વિલ ગેટ ઑલ વેજ ફૂડ. બી સીટેડ પ્લીઝ.''

ભ્રમ ભાંગી ગયો. કોસમોસ અને બ્રિગેટની ચોકસાઈને દાદ દેવી પડી. અમે ટેબલ ઉપર ગોઠવાયાં ને ફરીથી બ્રિગેટને પરિચારિકા સાથે આવતી જોઈ. ન સમજી શકાય એવી ભાષામાં અમારા ભોજન માટેની સૂચના અપાઈ ગઈ છે એમ લાગ્યું. બે મિનિટમાં તો બન્ને જતાં પણ રહ્યાં અને લાગલી એ જ પરિચારિકાને સુપ અને ફળો લઈને આવતી જોઈ. અમે ભોજનના પ્રથમ કોર્સનો આરંભ કર્યો.

''મે વી જોઈન યુ?'' અમારી નજીક આવી સામેની જ ખુરશીઓ ઉપર ગોઠવાતાં એક આંગ્લ દંપતીએ અમને વિવેક દર્શાવ્યો. સામે જોઈ જરા સ્મિત ફેલાવી દંપતીને અમે આવકાર આપ્યો. પરિચિત યુગલ હતું. લંડનથી ડોવરની ટ્રેનમાં અમે સાથે જ સફર કરી હતી અને બસમાં તો સાથે હતા જ. વાતાવરણમાં હળવાશ કુદરતી રીતે જ આવી ગઈ હતી.

''આઈ એમ ક્રિસ્ટો એન્ડ હીયર ઈઝ માય વાઈફ એનીટા.'' પતિએ વાતને રમતી કરી. બન્ને જણના ધીમા હાસ્યે અમને બોલવા પ્રેરણા દીધી.

''માઈ નેમ ઈઝ દિલહર એન્ડ માય વાઈફ જ્યોત્સ્ના. વી કમ ફ્રોમ બોમ્બે, ઈન્ડિયા.''

''વી આર ફ્રોમ નામીબીઆ.'' ક્રિસ્ટોએ પૂર્તિ કરી.

''ટુડેઝ પ્રોબ્લેમ કન્ટ્રી. ઈઝ ઈટ નોટ ?''

કોણ જાણે કેમ એ પતિ-પત્નીને મારો જવાબ ગમી ગયો. એના જ એક પરિપાક સ્વરૂપે અમારી ગોષ્ઠિ લાંબી અતિશય લાંબી ગૂંથાવા માંડી. ભારતની હાલતથી માંડી કાળી ગોરી પ્રજાનો વણઉકેલવાતો સંઘર્ષ અને કુટુંબવ્યવસ્થાથી માંડી મા-બાપ-પતિ-પત્ની ઈત્યાદિના અંગત દરજ્જાની અને વણસી રહેલા સંબંધોની ચર્ચા જામી જ પડી. એ લોકો સામિષ ભોજન લેતા જાય અને અમારી નિરામિષ વાનગીઓની કદર પણ કરતા જાય. સારો એવો સમય ગયો હશે એમ અમને ચારેયને લાગ્યું. ભોજનખંડમાં રડયાખડ્યા જ આંટા મારતા હતા.

''લેટ અસ નાઉ રિટાયર. વેરી પ્લેઝન્ટ ઈવનિંગ.'' ક્રિસ્ટોએ એનીટાને જવા માટે કહ્યું.

''નાઈસ મિટિંગ યુ બોથ.'' અમે વિદાય માગી. અમે અમારા કમરા તરફ ડગ માંડતાં હતાં. રાત્રિનો અંધકાર ઝગમગાટ વીજબત્તીઓ જ ટાળતી હતી.

દિલહર ભચેચ

('વાટ અને વાર્તા યુરોપની'માંથી સાભાર)

જોડકણાં

લગ્ન જેવા સામાજિક, કૌટુંબિક માંગલિક પ્રસંગને અનુરૂપ જોડકણાં લખતી વખતે સમગ્ર કુટુંબીજનોને આવરી લેવાનો એક સફળ પ્રયાસ થયો છે.

અંગત નામોનો ઉલ્લેખ સહેલાઇથી થાય એ માટે જોડકણાંમાં 'કીયા' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે.

ઉદાહરણ તરીકે :-

વસંતમાં ખીલે ગુલાબની કળી
કીયા બાઈનો સ્વભાવ છે ટીખળી

પરિવારના સભ્યોના સ્વભાવ, ખાસિયતોને 'સુંદર અને સચોટ રીતે આવરી લેતી નાની-નાની નાજુક અને નિખાલસ પંક્તિઓ એ જોડકણાંની વિશેષ ખાસિયત છે.

'કીયા ભાઈની વાણીમાં અમૃત ઝરે,
સર્વ જોડે આનંદથી વાતો કરે.'

લગ્ન પ્રસંગે જમણ તો સ્વાભાવિકપણે હોય જ તેને આવી રીતે આવરી લેવાય.

'નાતમાં પીરસાય ચટણી થોડી,
ઘણું જીવો બન્ને ભાઇઓની જોડી

કન્યાવિદાયનો પ્રસંગ આવરી લેતું જોડકણું એટલે....

'નાનાં છોકરાં માગે છે રે ભાખરી,
કન્યા બાઈ કરજો સાસુની ચાકરી.'

પ્રેમથી કન્યાને કહેવાય છે કે,

'બહેન આપણાં કુળની એવી રીતિ
સાસરિયાંમાં સૌ સાથે રાખવી પ્રીતિ.

વેવાઇઓને પણ ભલામણ કરવામાં આવી છે કે,

'કન્યાબાઈ અમારાં રાંકનું રતન,
રતનનું જાળવી કરજો જતન.
આજથી સોંપી તમારે ખોળે.
લેશો નહી. મનમાં જો કોઇ બોલે.

વનલીલા વોરા

ઉઘાડી રાખજો બારી !

દુ:ખી ને દર્દીઓ કોઈ, ભૂલેલા માર્ગવાળાને
વિસામો આપવા ઘરની ઉઘાડી રાખજો બારી.
ગરીબની દાદ સાંભળવા, અવરના દુ:ખને દળવા,
તમારાં કર્ણ નેત્રોની ઉઘાડી રાખજો બારી.
અતિ ઉજાસ કરનારા, તિમિરનો નાશ કરનારા
કિરણને આવવા સારૂ, ઉઘાડી રાખજો બારી.
થયેલાં દુષ્ટ કર્મોના, છૂટા જંજીરથી થાવા
જરા સત્કર્મની ન્હાની, ઉઘાડી રાખજો બારી.

પ્રભાશંકર પટ્ટણી

રંગ રંગ વાદળિયાં

'શાંત સંધ્યાના રંગો કોઈ ઝીલો હો માનવી,
આછા આ રંગ કોઈ ઝી...લો!'

જ્યારે વધતી જતી ઉંમર અને ક્ષીણ થતી જતી શારીરિક શક્તિને પામીએ, જ્યારે જીવનના બદલાતા રંગો ઝીલતાંઝીલતાં અનુભવોનો સહારો લઈ, પોતાની વયથી નાનેરાં જીવન સંકેલી ચાલ્યાં જાય, ત્યારે વિયોગથી દુ:ખનો વધતો ભાર, સમવયસ્કના અવસાનથી સર્જાતો અવકાશ, દેહની વધતી જતી તકલીફો, મૃત્યુનો હાઉ અને એવીએવી અનેક સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે. જો એવા સંધ્યાના રંગ માણવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય તો તેને ભાગ્યશાળી માનવો કે કેમ? એ તો જુદી વાત છે, પણ જે આ રંગોમાં ભીંજાય, પોતે તે માણી શકે, જીવન સહ્ય બનાવી શકે, હસતાંહસતાં જીવન જીવી જાય તેને ધન્યવાદ ઘટે જ ને?

એક જ વર્ષમાં એક જ કુટુંબમાંથી ત્રણ-ત્રણ જણાનાં શોકમય અવસાન થયાં અને પછી તે જ વર્ષમાં મારો જન્મ! સૌના મનમાં ડર પેઠો કે આ નવજાત શિશુનું શું ભવિષ્ય? જમ ઘર તો નથી ભાળી ગયા ને? એક ભવિષ્યવેત્તાએ કહી પણ દીધું કે આ બાળક બાર વર્ષનું થાય પછી જ જાણજો કે એ જીવ્યું! શોકના, ચિંતાના વાતાવરણમાં એ જ સમય દરમ્યાન, ઘર સતત ગજવી મૂકી, સતત સર્વને ખડે પગે રાખનાર હું પણ બે-ત્રણ જીવલેણ માંદગી ભોગવી ચૂકી, પણ તોય ટકી રહી. જીવનની સંધ્યાના રંગ માણવાસ્તો? નાનપણની જીદ, તોફાનો, રમતો બધું માણ્યું, ત્યારે ક્યારેક જીવનની સંધ્યા જોવાની આવશે તેવો ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો!

જ્યારે લોકો માજી કહી સંબોધવા લાગ્યા, વૃદ્ધાવસ્થાની સમસ્યા પર બોલવાનાં તેમ જ લખવાનાં આમંત્રણ મળવા માંડ્યાં, પૌત્રીઓ અને દોહિત્રો 'ગ્રેન્ડમા' કહેવા માંડ્યા ત્યારે લાગ્યું કે જીવનસંધ્યામાં પદાર્પણ કરી લીધું છે!

ઉંમર વધતાં વ્યાધિ પણ પજવતી થઈ, પણ પછી તન-મન ટેવાઈ જવા માંડ્યાં, એક જાતની રમત થઈ ગઈ! શારીરિક તકલીફો સાથે જંગ ખેલતાં રહેવાનું! કોઈ વાર તન જીતે કોઈ વાર વ્યાધિ! જેવું જેનું આક્રમણ! ક્યારેક એનો સજ્જડ પ્રતિકાર કરતાં, દાક્તરની મદદ વગર પણ હરાવી દેતાં શીખી ગઈ! ક્યારેક તાબે થઈ દાક્તરને શરણે જવું પડે! જીવન જીવીએ ત્યાં સુધી એ હાર-જીતની રમત માણવાની! હસતાં વેઠવું, રોદણાં રડતાં નહીં, એવું કદાચ મન સાથે નક્કી થયું હોય! આમ જીવતાંજીવતાં અનુભવો ભેગા થતા ગયા, અમુક વ્યક્તિ આ પ્રમાણે કરે છે, સારું છે, એ કરવા જેવું છે, લાગતાં જીવનમાં અનુસરવું, ને ક્યારેક અમુક જે કરે છે તે ખોટું છે, એ પ્રમાણે આપણે ન કરવું એમ લાગ્યું, વૃદ્ધાવસ્થા સાથે પ્રૌઢત્વ પણ પામવાનું ને! ક્યારેક અન્ય પાસેથી તેમના વિચારો જાણવા મળ્યા તેમાંના રસમય વૃત્તાંત આલેખ્યું.

એક ભાઈ મને મળ્યા. મને કહે, 'હું વ્યવસાયમાંથી હાલ નિવૃત્ત થયો છું. હવે મને બીજી કોઈ પણ પ્રકારની નોકરી કરવાની ઇચ્છા નથી, પણ મારી સામે મોટો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે કે, મારે સમય શી રીતે પસાર કરવો?'

'તો પછી તમારાં પૌત્ર-પૌત્રીઓ છે તેમને રમાડો.' મેં સૂચન કર્યું.

'ના...રે, રમાડે તેમનાં મમ્મી, કે પછી બાઈ રાખી હોય તે.'

'તો તમે ચાલવાનું રાખો. વ્યાયામ થાય અને વખત પણ જાય.' મેં કહ્યું.

'મને તો ચાલવાનો ભારે કંટાળો છે.' એમણે જવાબ આપ્યો.

'તો પછી, એમ જ કરોને, ઘરના કામમાં મદદ કરો, શાક લાવવું અને બીજાં પણ ગૃહકાર્યમાં જેજે મદદ થઈ શકે તે કરતાં રહેશો તો ઘરમાં પણ સૌને પ્રિય થઈ શકશો, માનભેર જીવી શકશો...'

'બસ...બસ એ કામ મારું નહિ.' એ બોલી ઊઠ્યા.

'તો પછી બાળકોને ભણાવો, વાર્તાઓ કહો...'

'ના, મને એ ન ફાવે.' એમણે જરા ગુસ્સાથી કહ્યું.

'તો પછી, તમને શું ગમે?' મેં કંટાળી એમને જ પૂછ્યું.

'મને તો આસપાસ રહેતાં સગાં-વહાલાં, ઓળખીતા-પાળખીતાંને મળવા જવું ને ગપ્પાં મારવાં ગમે. જુઓ, વારાફરતી રોજ એકએક ઘેર જાઉં ને તોય દરેકનો વારો પંદરેક દિવસે પાછો આવે!' કહી એ તો ગયા.

વર્ષે-વર્ષે એ ભાઈ ફરી મને મળી ગયા. ત્યારે મારાથી પૂછી દેવાયુંઃ 'કેમ ચાલે છે તમારી પ્રવૃત્તિ? ત્યારે કહે, 'શી વાત કરું? થોડા સમય પછી મને લાગવા માંડ્યું કે જેમને મળવા જાઉં છું તે લોકો મને ટાળે છે, મને જોતાં જ પોતે બહાર જાય છે એમ બહાનું બતાવે છે, ને ક્યારેક વાતો કરે તો મને ન ગમતી, અપ્રિય વાતો હોય તે જ રજૂ કરે છે!' મને થયું કે ચાલો, પોતાના અનુભવે શીખ્યા.

જે લોકો સવેતન વ્યવસાય કરે તેમને નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પછીની પ્રવૃત્તિ, જેવી કે વાંચન, કલા, પર્યટન, રમત-ગમત, વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન, અન્ય પોતાના શોખ વગેરેમાં પરોવાતાં સમય આનંદથી પસાર થઈ જાય. જ્યારે કેટલાક નિવૃત્તિ એટલા માટે ઝંખતાં હોય કે પછી બસ આરામ જ આરામ.

એક બહેન નિવૃત્ત થવા બહુ ઈંતેજાર. વ્યવસાય કંઈ નહીં, પણ ગૃહિણી હોવાને નાતે ગૃહકાર્ય કરતાં. એમના પતિ નિવૃત્ત થયાં, પણ પોતે ક્યારે નિવૃત્ત થશે એ ચિંતા! એમને કોઈની સલાહ મળી કે એમને પુત્રવધૂ આવશે એટલે એ નિવૃત્ત! એટલે પછી તો એ બહેન પુત્રનાં લગ્નની રાહ જોવા લાગ્યાં! ઘરમાં જેવું પુત્રવધૂનું

આગમન થયું કે એમણે નિયમ લઈ લીધો કે રોજ સવારે બે કલાક પૂજામાં બેસવું અને સવાર-સાંજ મંદિરે દેવ-દર્શન માટે જવું! આ નિયમ લાંબો સમય ચાલુ રહ્યો. પોતાનાં સગાં કે ઓળખીતાં કોઈ મળવા આવે તો છૂટછાટ મુકાતી, પણ પુત્રને ત્યાં બાળક જન્મ્યું પછી તો એમના નિયમનો કડક અમલ! પુત્રવધૂ સાજી-માંદી હોય, બાળકની તબિયત નરમ-ગરમ હોય, બાળક રડતું હોય, એ કશાની દરકાર નહીં. એમનો તો નિયમ એટલે નિયમ. ઘેર બાળક રડે, પુત્રવધૂ સવારે રસોઈ વગેરે કામમાં ગૂંથાયેલી હોય, છતાં પેલાં બહેન તો મંદિરે જવા નીકળી જ પડે. રોજ નવાંનવાં કપડાં પહેરી જવાનું અને મંદિરને ઓટલે સમવયસ્ક સાથે બેસી પંચાતનાં પોટલાં છોડવાનાં! પોતાને જમવાને સમયે ઘેર પાછા ફરવાનું! આમ ને આમ થોડાં વર્ષો વીત્યાં પછી એમનું વજન વધી ગયું અને યોગ અને વ્યાયામના વર્ગોમાં પણ જવા માંડ્યું!

ઉષાના ખીલતા રંગો તો હૃદયને પ્રફુલ્લતાથી ભરી દે છે, નવી આશા, નવા દિનનો સત્કાર મનમાં ઉમંગનાં સ્પંદનો જગાવે છે, પરંતુ જીવનસંધ્યાના રંગ કંઈક અપ્રિય અને શોકના ઓળા દેખાડે છે, હવે શું થશે? વર્ષો કેવી રીતે વ્યતીત થશે? કેવુંકેવું સહન કરવું પડશે? આપ્તજનો અનાદર, ઉપેક્ષા કરશે? અને આ સંધ્યા ક્યારે કેવી રીતે સમાપ્ત થશે આવા વિચારો, શંકા-આશંકા ઘેરી લે છે, એ બધી ચિંતા વ્યર્થ છે. આપણાથી બની શકે તેવા ઉપચારો, જેવી રીતે તબિયતની સંભાળ, આર્થિક દૃષ્ટિએ સદ્ધરતા, આપ્તજનોમાં પ્રિય થઈ શકવાના માર્ગો લેવાના, બાકીનો સમય આંખો સારી હોય તો વાંચી શકાય ત્યાં સુધી વાંચન કરવાનું, શ્રવણેન્દ્રિય સારી હોય ત્યાં સુધી સારું સાંભળવું, પગથી ચલાય તેટલું ચાલવું, હાથનો બની શકે તેટલો સદુપયોગ કરવો, બોલવું ઓછું, અપેક્ષા ઝાઝી ન રાખવી, કદાચ એવું પણ બને કે તદ્દન પરસ્વાધીન પણ થઈ જવાય, ઉપેક્ષિત થઈ જવાય, તો પછી ઈશ્વરનો સહારો અને હૂંફ સહ સંધ્યાના રંગ ઝીલવા રહ્યા !

વર્ષાનાં વારિભર્યાં વાદળ શ્યામરંગી હોવા છતાં પ્રિય અને સુંદર લાગે છે, પરંતુ સંધ્યાનો રંગ નયનરમ્ય અને સુરેખ હોવા છતાં તેટલો આવકાર્ય નથી લાગતો, તેનામાં કંઈ અગમ્ય વિષાદની છાયા સમાઈ હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે, કારણકે તે રંગો રાત્રિના અંધકારના પુરોગામી છે. જીવનસંધ્યાના રંગ પણ આની સાથે કંઈક સામ્ય ધરાવતા હોય એવું નથી લાગતું?

મહાશ્વેતા પંડ્યા

બીજાનો કાન પકડવાની મજા

મનુષ્ય શરીરરૂપી કમરામાં વેન્ટીલેટર જેવા બે કાન કુદરત તરફથી આપણને મળેલ અમૂલ્ય ભેટ છે. વેન્ટીલેટરના કરતાં કાન જુદા એ બાબતમાં કદાચ પડતા હશે કે ઓરડાની અંદરના દૂષિત વાયુ – કાર્બન ડાયોક્સાઈડને વેન્ટીલેટર બહાર ફેંકે છે અને બહારની શુદ્ધ હવાને એ ઓરડાની અંદર ફ્રી એન્ટ્રી આપે છે. જોકે દૂષિત વાયુની Exit માટે જ એ વધારે ઉપયોગી છે, એ ખરું.

આથી ઊલટું, આપણા બે કાન બંને બાજુએથી આવતી શુદ્ધ તેમ જ અશુદ્ધ હવાને (અવાજ રૂપી હવાને) અંદર દાખલ કરાવી દે છે. એ સારું પણ સાંભળે છે અને ખરાબ પણ સાંભળે છે. એથી જ કેટલાકને મન, બે કાનની મોટી મોંકાણ છે. કાનને જો ઑટોમેટિક ઢાંકણાં હોત, તો કેટલું સારું હતું! નવરાત્રના નવ દિવસ માઈક દ્વારા વહેતા મુકાતા રગડા જેવા રાગડા તો ન સાંભળવા પડત! ભાગવત સપ્તાહ કે બીજી પારાયણોમાં વ્યાસપીઠ પર બેઠેલા મહારાજના લહેકાઓ તો સાંભળવા ના પડત!

અગાઉ અમે એમ કહેતા હતા કે ઈશ્વરે માણસને બે કાન એટલા માટે આપ્યા છે કે એક કાનથી એ સિલોન રેડિયોની 'બિનાકા' સાંભળી શકે અને બીજે કાને વિવિધભારતી!

પણ આ બધી વાત તો થઈ આપણા પોતાના કાનની; પરંતુ બીજા મનુષ્યોના કાન શું ઉપયોગના છે એ પ્રશ્ન પણ ઘણો રસપ્રદ છે. આમ જુઓ તો ઉપર કહ્યું તેમ, બધા જ શ્રોતાઓના કાન પર આવા કથાકારો, વક્તાઓ કે ગાનારાઓ, એકસાથે, હાયર પર્ચેઝની રૂએ કબજો જમાવી બેસે છે. ''તારો કાન મને થોડા વખત માટે ભાડે આપીશ?''

એમ કોઈ પૂછવાનો વિવેક દાખવતું નથી.

ખુલ્લા કાન, એ ખુલ્લા પ્લોટની જેમ માણસને હંમેશાં લલચાવતા આવ્યા છે.

પરંતુ ખરી મજા, જીવવાનો ખરો આનંદ તો બીજાના કાન પકડવામાં રહેલ છે. આપણા પોતાના કાન તો આપણે ભૂલ થાય ત્યારે કમને અથવા અનિચ્છાથી પકડીએ. એ અનુભવ આનંદદાયક તો ન જ હોય.

બીજાના કાન પકડવાની તક હંમેશા શોધતાં રહો. ''ચા...લ...ઊભો થા, ઊ...ભો...થા!'' એમ કહીને શારીરિક રીતે રીતસર, કોઈ વ્યક્તિનો કાન પકડીએ કે કાન આમળીએ એ તો અલભ્ય લાભ છે જ. ત્યારે આપણને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે કે બીજાના કાન પકડવા માટે છે.

પરંતુ 'કાન પકડવાની' સ્થૂળ બાજુ કરતાં એક સૂક્ષ્મ પાસું છે. બીજાની ભૂલ શોધી કાઢવી એ તેનો કાન પકડવા બરાબર છે અને બીજાની ભૂલ કાઢવામાં.. આહાહા ! શું આનંદ આવે છે કે પૂછો મત!!

તમારે જીવનમાં, આ અસાર સંસારમાંથી જો કોઈ સાર કાઢવો હોય તો બીજાની ભૂલ શોધી કાઢવાની તક ઝડપી લો. એના જેવો આનંદ નથી. આ એક મનોવૈજ્ઞાનિક સત્ય છે. બીજાની ભૂલ ન કાઢવાની ભૂલ તમે ના કરશો.

આ માનવીય વૃત્તિને બરાબર લક્ષમાં રાખીને, હું વર્ષો પહેલાં જ્યારે અધિકારી હતો ત્યારે મારી નીચેના 'અ' નામના કલાર્કે તૈયાર કરેલું સ્ટેટીસ્ટીકલ પત્રક બીજા કલાર્ક 'બ'ને એવી સૂચના સાથે આપતો હતો કે ''મને એમ લાગે છે કે 'અ'ની ગણતરીમાં ક્યાંક ભૂલ છે. Please Verify, "Check up.''

અને પેલો 'બ' કલાર્ક ખૂબ જ હર્ષથી આ કામ હાથ પર લઈ લેતો હતો!!

કિશોર માંકડ

ઘર ઉપયોગી રસોઈ કળા

પ્રભુએ મુખ્ય વિષય શું કર્યો? તો કે ખોરાક, તેથી શરીરનું પોષણ થાય છે. પ્રાણીમાત્રનું જીવન ટકાવી રાખનાર છે. એટલે તે વિષય ઘણો જ અગત્યનો છે. ખાવા પીવામાં હંમેશાં નિયમિત રહેવું જોઈએ. દેશ, કાળ ને ઋતુના પ્રમાણમાં ખોરાક લેવો જોઈએ. ખોરાક ખાવા પીવાથી વાત, પીત કે કફ એ ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. જો એ ત્રણે દોષો સમાન રહે તો શરીર આરોગ્ય રહે છે અને વધારે ઓછું રહે છે, તો અનેક પ્રકારના રોગો પેદા થઈ શરીર બગાડે છે. વધારે ઓછો ઋતુના ફેરફાર ને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા ઉપર રહેલો છે. ઋતુના ફેરફારથી પ્રકૃતિમાં પણ ફેરફાર થાય છે અને જુદાજુદા પ્રકારે બનાવેલો ખોરાક ખાવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે. નિત્ય એક જ જાતનો ખોરાક ખાવામાં આવે તો અરુચિ થાય છે, માટે જુદીજુદી જાતના બનાવેલા પદાર્થોનો ખાવામાં ઉપયોગ લેવો જોઈએ.

ખોરાકના પદાર્થમાં કુદરતી રીતે જ અનેક તરેહના સ્વાદ ભરેલા રસો રહેલા છે, પરંતુ તેમને સારી રીતથી જે પાકશાસ્ત્ર જાણતા હોય છે, તે ઘણું જ સ્વાદિષ્ટ બનાવી શકે છે.

પ્રાચીન કાળમાં નળરાજા, ભીમસેન, રેણુકા, અરુંધતિ વગેરે સ્રીપુરુષો સ્વાદિષ્ટ રસોઈકળા ઉત્તમ પ્રકારે જાણતા હતા, પરંતુ હાલમાં આ શિક્ષણની બહુ ખામી જોવામાં આવે છે. ઘરના માણસોની ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરવાનો આધાર સ્રીઓ ઉપર રહેલો છે.

જેમ પુરુષોને વિદ્યા આવડવી આવશ્યક છે તેમ સ્રીઓને સારી રસોઈ કરતાં આવડવી જરૂરી છે. જેમ પુષ્કળ વિદ્યાવાળા પુરુષને માન-પ્રતિષ્ઠા મળે છે અને તે તેનું ભૂષણ છે, તેમ સ્ત્રીઓને સારી રસોઈ કરતાં આવડે છે, તો તેની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. પુરુષોએ ઘરમાં આણેલા પદાર્થો સારી રીતે તૈયાર કરી જમાડવા એ સ્રીઓનું કર્તવ્ય છે. સારો ને સ્વચ્છ ખોરાક ખાવામાં આવવાથી પ્રકૃતિ નિરોગી રહે છે અને મન સંતુષ્ટ થાય છે. સારી રસોઈ કરનાર સ્રી કુટુંબમાં સર્વેને વહાલી થઈ પડે છે. માટે હંમેશાં પોતાની પુત્રીઓને રસોઈ કરતાં શિખવાડવું, તે ઘણું જ જરૂરી છે અને દરરોજના અભ્યાસથી તેને કંટાળો તેમ જ મૂંઝવણ રહેતી નથી. માટે રસોઈનું કામ તો લક્ષ અને કાળજીથી કરવાથી રસોઈ ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ બનશે. રસોઈ સ્વાદિષ્ટ કરવા પહેલાં સ્વચ્છતાની પહેલી જરૂર છે. ક્યાક્યા પદાર્થોમાં શું શું ને કેટલું નાખવું, તે લક્ષમાં રાખવું. રસોઈમાં વખતોવખત આળસ કરવી તે બિલકુલ કામની નથી. સારું ચઢેલું અન્ન ખાવાથી પાચનક્રિયા સારી થાય છે. તેમ જ વાસી, ટાઢું અન્ન ખાવાથી શરીરમાં અનેક જાતના

રોગ પેદા થાય છે. તે માટે સ્ત્રીઓએ ખાસ સંભાળી, ઘણી જ સુઘડતા રાખી જે રુચિકર હોય તે પદાર્થ કરવા. રાંધેલ અન્નમાં મીઠાશ આવવી જ જોઈએ. એટલું જ નહીં, પણ દેખાવમાં પણ ખરાબ ન જોઈએ. આપણામાં કહેવત છે કે આંખને ગમે તે મોંને ભાવે! જે અન્ન જોતાં જ સારું ન દેખાય તે ખાવાને મન પણ ન થાય. રસોઈ સારી દેખાવા સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ તેમાં કચરો પડી ખરાબ ન થાય તેના તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. રસોઈના પદાર્થો શી રીતે કરવા તે ટૂંકમાં બધી વિગત આ ચોપડીમાં કરવામાં આવી છે. તો કોઈની શિખવાડવાની કે મદદની જરૂર રહેતી નથી.

રસોઈની વ્યવસ્થા :- રસોઈના વાસણ સારી રીતે માંજી લૂંછી સાફ કરીને કંટેવાળો કરી તૈયાર રાખવાં અને તેને વખતોવખત કલાઈ કરેલી હોવી જોઈએ. ચઢેલા પદાર્થોમાં મેલી કડછી ઘાલવી નહીં. વેલણ, આડણી, તવઈ, થાળી વાડકી, કઢાઈ, તવેથા તથા ઝારા, ઝારીઓ વગેરે સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. ચોખા, દાળ, લોટ વગેરે ચીજો સારી રીતે વીણી તેમ જ ધોઈ, સ્વચ્છ કરી પછી તેને રસોઈના ઉપયોગમાં લેવું. શાકભાજી પણ વીણી સમારી ધોઈને સ્વચ્છ કરી પછીથી કરવું. મેલા હાથ કશામાં અડકાડવા નહી, રસોઈના જોઈતા પદાર્થો કશા ઉઘાડા મૂકવા નહીં. દહીં, દૂધ, ઘી અને તેલ વગેરે પદાર્થો ઘણા જ સાચવવા, પદાર્થ ચઢતી વખતે તાપ તરફ ઘણું જ લક્ષ કરી ધ્યાન રાખવું જોઈએ, નહીં તો કાચું, અગર દુણાઈ જાય તો સ્વાદ બગડશે. ચઢતી વખતે ઉતાવળ કે બહુ ધીમાશ રાખવી નહી. ચઢેલો પદાર્થ જમનારને પીરસતાં સુધી ઊનો રહેવો જોઈએ, તેમાં કચરો કે રાખ ન પડે તેમ જ ધુમાડી ન જાય, તેમ ઢાંકી મૂકવું જોઈએ.

રસોઈ તૈયાર થયા પછી પાક સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

પાક સંસ્કાર

નિત્ય રસોઈ થયા પછી, ગૃહસ્થને ઘેર વૈશ્વદેવ થવો જ જોઈએ, કારણકે પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ અહિંસાનાં સ્થાન રહેલાં છે.

ખાંણીઓ, ઘંટી અને નીશા, ચૂલો અને સઘડી, પાણી ભરી રાખવાથી, પૂજો, વાસીદું, લીપવાનાં અથવા પ્રતિદિન અજાણતાં નાના જીવોની હિંસા થવાનો સંભવ છે. માટે તેના નિવારણને માટે ગૃહસ્થોને ઘેર અવસ્ય વૈશ્વદેવ પંચ મહાયજ્ઞ થવા જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રમાં વૈશ્વદેવ કર્યા વિના જમવાથી નીચે પ્રમાણે દોષ બતાવ્યા છે : દ્વિજો વૈશ્વદેવ કર્યા વિના ભોજન કરે છે, તે સર્વ નિષ્ફળ જાણવા અને

તેવો અપવિત્ર નરકો વિશે પડે છે, માણસ માત્ર પોતાને માટે રાંધીને જમે છે, તે કેવળ પાપનું ભોજન કરે છે, માટે વૈશ્વદેવનો હોમ કરતાં અવશેષ રહેવું. અન્ન શ્રી યજ્ઞનારાયણની પ્રસાદીરૂપ હોવાથી સત્પુરુષોને જમવાને માટે વિશેષ યોગ્ય ગણેલું છે. માટે રસોઈ કરી રહ્યા પછી સધવાએ કે વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના ઘરમાં વૈશ્વદેવ કરનાર કોઈ પુરુષ હોય તો તેની પાસે વૈશ્વદેવ કરાવવો અને જો પુરુષ વર્ગમાં કોઈ વૈશ્વદેવ કરનાર ન હોય તો નીચે બતાવેલી રીતે પોતે વૈશ્વદેવ કરવો. જે અગ્નિથી રસોઈ કરી હોય તે સળગતી અગ્નિને કુંડમાં અને બીજા તાંબાના પાત્રમાં લઈ તેમાં નીચેના પાંચ મંત્રો ભણી ઘીવાલા ભાતથી કે એકલા ઘીની પાંચ વાર આહુતિ આપવી.

અગ્નયે નમઃ, વાયવે નમઃ, સૂર્યાય નમઃ, પ્રજાપતિયે નમઃ, અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે નમઃ

એ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરી પોતાના ઘરમાં જે દેવોનું સ્થાન હોય તેમને નૈવેદ્ય ધરાવવું અને તે પછી તે રંધાયેલા અન્નમાંથી ગોગ્રાસ (ગાયનો ભાગ), શ્વાનગ્રાસ (કૂતરાનો ભાગ) તે પ્રમાણે કાઢી તે સમયે જો કોઈ બારણે અભ્યાગત આવેલો દૃષ્ટિએ પડે તો તેને બોલાવીને પ્રેમથી જમાડવું.

આવનાર અભ્યાગતને જો રાંધેલું અન્ન ન ખપતું હોય તો તેને કાચું અન્ન આપી પ્રસન્ન કરવો!

અતિથિ ઉપર કેવો ભાવ રાખવો તે વિશે શ્રી બૃહત્પારાશર સંહિતામાં કહ્યું છે કે,

ગૃહિણો વૈશ્વ દેવાન્તે, ગૃહદ્વારા મુપાગતા
વિષ્ણું રૂપડતિથી, સોડયે મત્તારાર્થ મિહાગતા।

ગૃહસ્થોએ વૈશ્વદેવની અંતે પોતાના ઘરને બારણે આવી ચઢેલા અતિથિને આ વિષ્ણુરૂપ અતિથિમારા ઉદ્ધાર માટે જ આવેલા છે એમ જાણી તેને આદરપૂર્વક સત્કાર કરીને જમાડવો.

ભોજન સમયે આવેલા અતિથિના સત્કારનું ફળ તથા તેની આશાભંગ કરવાથી થતી હાનિ વિશે શ્રી વિષ્ણુ સ્તુતિમાં કહ્યું છે કે,

સ્વાધ્યાયેનાગ્નિ હોત્રેણ, યજ્ઞેન તપાસા તથા ।
ન ચા પ્રોતિ ગૃંહી લોકાન્, યથાત્વતિથિપૂજનાત્ ॥
અતિથિયૈસ્ય ભગ્નાશો, ગૃહાત્પ્રતિનિવર્તતે ।
તસ્માત સુકૃત્તમાદાય, દુષ્કૃતં તું પ્રયચ્છતિ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમીને જેવો અતિથિનો સત્કાર કરવાથી સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા વેદાભ્યાસ કરવાથી, અગ્નિહોત્ર રાખવાથી, યજ્ઞ કરવાથી અને તપ કરવાથી પણ થતી નથી. જેને ઘેરથી આવેલા અતિથિ આશા ભંગ થઈને પાછો જાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક અતિથિને આપવામાં આવતું જળ સાગર સમાન અને મેરુ તુલ્ય થાય છે. માટે સુજ્ઞ

સ્રીઓએ તે સમયે આવી મળેલા અતિથિનું સન્માન કરી, યથાશક્તિ રાંધેલું અથવા કોરું અન્ન આપી પ્રસન્ન કરવો.

અતિથિને ભોજન કરવામાં કાંઈ કારણસર મોડું થાય તેમ હોય તો બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને ગર્ભિણી સ્રીઓ આદિ ને અતિથિના પહેલાં જુદું અન્ન કાઢી આપીને સ્પર્શાસ્પર્શ ન થાય એમ જમાડવાં.

તે પછી પોતાના પૂજ્ય કુટુંબીઓને બાળકોને તેમ જ વૃદ્ધ સર્વેને જમાડીને પોતે જમવા બેસવું એ જ વિવેકી સ્રીઓનું ખરું કર્તવ્ય છે.

પતિવ્રતા સ્રીઓએ તો ગમે તેવું વિઘ્ન આવે, પણ પતિને જમાડ્યા બાદ જ જમવું, એ સ્રીઓનો ખરો ધર્મ છે.

ઘર ઉપયોગી પદાર્થની પરીક્ષા.

ગૃહ વ્યવહારમાં ઘણી વસ્તુઓનો ખપ પડે છે તેમાં પણ કેટલીક વસ્તુઓ વેચનારાઓ વધારે નફો મેળવવા માટે તેમાં ભેળસેળ કરે છે. એવી ભેળસેળવાળી વસ્તુઓ જેવી કે દૂધ, ઘી, તેલ, મધ વગેરે ખાવાથી શરીરને નુકસાન કરે છે, માટે તેવા પદાર્થોની પરીક્ષા કરતાં સ્ત્રીઓએ અવશ્ય શીખવું જ જોઈએ. તેથી થોડા પદાર્થોની પરીક્ષા કરવાની રીત આમાં બતાવી છે.

દૂધની પરીક્ષા – દૂધમાં નાઈટ્રિક ઍસિડનાં એક બે ટીપાં નાખતાં જ જો પાણીનો ભાગ હશે તો દૂધ ને પાણી બે છૂટાં પડી જશે.

બીજી રીત – દૂધમાં આંગળી બોળી એક ટીપું જમીન ઉપર કે અંગૂઠાના નખ ઉપર મૂકવાથી જો દૂધ ચોખ્ખું હશે તો દૂધનું ટીપું ગોળાકાર રહેશે અને જો પાણીનો ભાગ હશે તો ટીપું પસરી જશે.

ખાંડની પરીક્ષા – રાતી ખાંડમાં રેતી ભેળવેલી આવે છે અને ધોળી ખાંડમાં હાડકાંની ભૂકી ભેળવેલી આવે છે માટે એક કાચના ગ્લાસમાં પાણી ભરી, તેમાં થોડી ખાંડ નાખીને ચમચાથી હલાવીને ઓગાળવી પછી તે ગ્લાસને થોડી વાર મૂકી રાખવો, જો ખાંડમાં રેતી કે હાડકાંનો ભૂકો અગર બીજી જાતની મેળવણી હશે તો ગ્લાસમાં તળે ઠરી જશે.

વિમળાગૌરી પંડ્યા

અમદાવાદ-ધૂળાટાબાદ

અમદાવાદ નગરી એક સમયે લોખંડના આટાપાટા સાથેના તોર્તિંગ દરવાજાઓ અને કોટથી ઘેરાયેલી એક બેટ જેવી નગરી હતી. શહેરની પોળોના પ્રવેશમાર્ગના દરવાજાઓ પણ ઉઘાડતાં કે વાસતાં સારી એવી કસરત કરાવે. આજે પણ કોઈ પોળોમાં તેના અવશેષનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે!

પોળ લાંબી હોય તો અંદરની ચોકઠાની શેરીઓ તથા ખડકીઓના પણ અલગ દરવાજા. રાત્રે ઘેર મોડા પહોંચ્યા હો તો પોળના દરવાજાની વચ્ચેના ભાગમાં રાખવામાં આવતી નાની બારીને સાંકળથી ખટખટાવવી પડતી. 'પોળીઓ'ની સંજ્ઞાથી ઓળખાતો માનવી મોટા દરવાજા પાસે ખાટ નાખીને પડ્યો જ રહેતો હોય. તેના કુટુંબીજનો પણ બાજુની ઓરડીમાં જ રહેતા. આવનાર કોણ છે તે પૂછી ને જાણી લીધાં બાદ જ નાની બારી ખોલે.

તે સમયે અમદાવાદ નગરી ધૂળાટાબાદ તરીકે અને શહેરીઓ ઉઘાડપગાની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા. વરસાદનું એક સાધારણ ઝાપટું પડતાં રસ્તા ચીકણા કાદવ-કિચડવાળા બની જતા. બુટ કે ચંપલ પહેરલ હોય તો કાઢીને હાથમાં ઝાલી રાખવા પડતાં. શહેરમાં સાઈકલોની સંખ્યા પણ નજીવી. શહેર બહાર ગુજરાત કૉલેજ જતાં કોક વિદ્યાર્થીઓ જ વાપરતા. ઝાપટું પડતાં સાઈકલ રસ્તામાંના કોઈ જાણીતાને ત્યાં મૂકી આવતા અથવા ખભે લટકાવીને લાવતા. ચોમાસાનો પ્રારંભ થતાં સાઈકલોને ફરજિયાત ત્રણ મહિનાની વૅકેશન પડી જતી.

અમારા જમાનાનું કાંકરિયા

હાલના એલિસબ્રિજ કે એવી શહેરની બહારની જગાએ માનવીઓના કોઈ વસવાટ પણ નહીં. સાંજના સમયે ફરવા નિમિત્તે કાંકરિયા કે અન્ય સ્થળે કોઈ માનવીનાં દર્શન પણ દુર્લભ. કાંકરિયું એટલે આજુબાજુનાં વૃક્ષો ઉપર વસવાટ કરી રહેલાં કાળાં મ્હોંના વાંદરાઓની નગરી. નીચા નમી તળાવનું પાણી પીવા જતાં તેમાંના ઘણા મગરોનાં પૂંછડાનો શિકાર બની જતાં.

ખાસ કરીને જૈનો કે ધર્મપ્રિય માણસો વહેલી સવારે વાંદરાઓને ભાખરીના ટુકડા કે ચણા વેરવા જતા, મને પણ મારી બાલ્યાવસ્થાના એ દિવસો યાદ આવી રહ્યા છે કે જ્યારે હું મારા પિતાશ્રીની સાથે વાંદરાને ચણા ખવડાવવા જતો. હાથમાં ચણા જોઈ કોઈ વાંદરો પાસે આવી ચણાનો હાથ પોતાના હાથથી ઝાલી રાખતો અને બીજા હાથે ચણાનો એકએક દાણો પોતાના મોંમાં નાખતો. ચણાનો એક એક દાણો મોંમાં નાખતાંનાખતાં મારા ચહેરા સામે પણ જોતો જાય! સુંવાળા રેશમ જેવા વાળનો તેણે પકડી રાખેલો હાથ મને કેવો આનંદવિભોર બનાવી દેતો તેની યાદ તો આ લખતાંલખતાં પણ આવી રહી છે! બાજુનાં ઊંચાં કોઠીનાં ઝાડ પર લટકતાં કોઠાં તથા આંબાના ઝાડ પર લટકતી કેરીઓ રસ્તા પરના પથ્થરો ફેંકી તે ઘેર લઈ જવાનો આનંદ પણ ઓર હતો. અમને અટકાવનાર કોઈ ન હતું.

કેટલાક તળાવકાઠે ઊભા રહી માછલીઓ માટે ઘઉંની કણેકમાંથી બનાવેલી ગોળીઓ ફેંકતા; ફેંકાતાંની સાથે તળાવમાંનું માછલીઓનું ઝૂંડ કિનારા પાસે આવી પહોંચતું અને ગોળીઓ પર તરાપ મારવા માટે જે રીતે કૂદાકૂદ કરતું તે દશ્ય તો અનુપમ હતું.

તળાવમાં મગરોની સંખ્યા પણ ઓછી ન હતી. ઠેરઠેર તરતા મગરોનાં ડોકાં પણ નજરે ચઢતાં. ગોળીઓ ફેંકતાં ફેંકતાં બે માણસો પણ તણાઈ

ગયાના સમાચાર સાંપડતાં. સરદાર પટેલ, બંદૂકધારી પોલીસોની ફોજ સાથે તે સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી ગયેલા અને પોલીસોની ગોળીઓથી મગરોનાં શરીર પાણીની સપાટી પર તરી આવતાં અને કેવી રીતે ઢગલો કરાતો એ દૃશ્ય જોવા શહેરીઓનાં પણ ઝૂંડ ને ઝૂંડ તે સ્થળે જામી જતાં. મગરનો શિકાર કરવો એ પણ કાંઈ સહેલી વાત ન હતી. પંદર-વીસ ગોળીઓ વછૂટતાં જો કોઈ ગોળી તેના લમણાના ભાગે પહોંચે ત્યારે જ તેનો શિકાર થતો. કદાચ શહેર સફાઈના કાર્યમાં સરદારનું આ કાર્ય પહેલું જ હતું અને શહેરીઓમાં તેમનું નામ સારી રીતે ચમકી ઊઠેલું.

આજનું મણિનગર

કાંકરિયા, આજનું મણિનગર અને આજુબાજુનો પ્રદેશ માત્ર ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ હતો. થોડાં ભંગી કુટુંબો શાકભાજી, બોરનાં ઝાડ અને કેરીઓનાં વૃક્ષો ઉપર તેમનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતાં. તેમને પણ લૂંટાઈ જવાનો ભય લાગતો.

ઝાડ પરથી કેરીઓ ઊતરતાં તેઓ કેરીઓના ઢગ પોતાને વિશ્વાસપાત્ર જણાતા શહેરીઓને ત્યાં પધરાવી જતા. કાંઈ ભાવતાલ કરવાના નહીં. દિવાળીના દિવસોમાં નવી સાલની બોણી સાથે હિસાબ પતાવાતો.

લખતાંલખતાં મને પણ આનંદનો ઊભરો ચઢી આવે છે અને તેથી થોડું ઘણું વધુ ચીતરવાનું મન થઈ આવે છે. શહેરનું કોઈ પણ ઘર એવું નહીં હોય કે જેના ઓરડામાં ત્રીસચાળીસ કિલો કરતાં ઓછી કેરીઓના ઢગ પડયા ન હોય. કેરીઓ તો બ્રાહ્મણોને ઠેરઠેર દાનમાં અપાતી. આજે કેરીનો રસ બાટલીમાં વેચાય છે!

ચોર્યાસીનાં નોતરાં

એ સમયના શ્રીમંતો વધુ કમાતાં, તે વધુ રકમનો ઉપયોગ દાન તથા બ્રાહ્મણોનાં જમણ જેવાં ધાર્મિક કાર્યોમાં કરતા, ભંડારિયામાં સંગ્રહ કરી આજના જેવાં કૌભાંડો રચવાનું તો કોઈ સમજતા પણ ન હતા. મહિનામાં પાંચ-સાત દિવસે શ્રીમંતો તરફથી શહેરના બ્રાહ્મણોને જ્ઞાતિભોજન તો હોય જ!

પાંચ-સાત દિવસે ગમે તે એક શ્રીમંતના નામે એક માણસ હાથમાં ઘંટ રાખી ચોરે-ચૌટે અને પોળોમાં પ્રવેશ કરીને ઘંટનાદ કર્યા બાદ એવા શબ્દ પોકારતો કે -

"શહેર ચોર્યાસીનાં નોતરાં! શેઠ મંગળ ગિરધર તરફથી આવતા સોમવાર ને દશમના દિવસે વાડી-લાડી ને પરોણા સહિત. જમવાનું સૌ સૌની વાડીએ." (શ્રીમંતનાં નામ પણ જે હોય તે ટૂંકાણમાં જ પોકરાતાં) ઢંઢેરો પિટાયા બાદ ફરી પાછો ઘંટનાદ થોડો સમય ચાલુ રહેતો.

આ બધાં જમણ શહેર ચોર્યાસીનાં જમણ તરીકે ઓળખાતાં અને કોણ વધારે જમણ જમાડી વધારે પુણ્ય હાંસલ કરે છે તેની હરીફાઈ પણ જામતી.

નોતરાં પોકારાયાં બાદ દરેક જ્ઞાતિના વડા, શેઠશ્રીને ત્યાં જઈ પહોંચતા અને ઘીતેલના ડબા તથા શાકભાજી અને મસાલાની યાદી આપતાં. યાદી પર નજર ફેંક્યા વિના તેની પર સહી થઈ જતી અને નક્કી કરાયેલ વેપારીઓ તરફથી એ માલ વાડીએ આપમેળે પહોંચી જતો.

હું જ્ઞાતિએ ચુસ્ત સનાતની નાગર બ્રાહ્મણ. અમે મોટા ભાગે માંડવીની પોળની કે ખમાસા ગેટ પાસેની વાડીએ લૂગડાં પહેરીને જઈ પહોંચતા. ભોજન પહેલાં નહાવાનું અને રેશમી પીતાંબર

પહેરવાનું ફરજિયાત. ભોજનના પ્રારંભ પહેલાં અન્નદેવતાના શ્લોકો બોલાતા અને છેવટે ''હર હર મહાદેવ''ના હાથજોડીને પોકાર અને પ્રણામ કરાય. બાદ ભોજનનો પ્રારંભ થતો. ભોજન પૂરું થયા બાદ દરેકને દક્ષિણા વહેંચાતી અને તે એક પૈસાની! (તે સમયે ચલણમાં એક પૈસાના ત્રાંબાના સિક્કા હતા એક રૂપિયાના ચોસઠ) વાચકને રસ પડે એવી જાણવા જેવી બીજી પણ એક વાત છે. બ્રાહ્મણોમાં સૌથી મોટી સંખ્યા ઔદિચ્યોની. જ્ઞાતિમાં કોઈનું મરણ થતાં તેનાં જમણ પણ પાંચ દિવસ ચાલતાં અને દાનમાં સાડીઓ અને બીજાં લૂગડાં પણ મળતાં. રોજ કોઈ ને કોઈનું મરણ હોય જ! છૂટાછેડાના બનાવો તો ભાગ્યે જ બનતા.

એ પ્રકારના કેસો લડેલા સુપ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી સ્વ. શ્રી ધનેન્દ્રરાય શાસ્ત્રીએ તેમની વાત કરતાં જણાવેલું કે છૂટાછેડાની માંગણી કરનારા તરફથી ભરણપોષણ માટે માસિક પાંચ રૂપિયાની માંગણી કરાતી. સામો પક્ષ અનેક પ્રકારનાં દાનોમાં મળતી ચીજોનો ઉલ્લેખ કરતો અને છેવટે સમાધાન અઢી કે ત્રણ રૂપિયામાં થતું!!

શહેરની સ્થિતિ સમજાવવા જતાં જરા આડે ઊતરી જવાયું!! લખવામાં મને પણ જૂના સમયની યાદ ગલગલિયાં થતાં ભારે મજા પડી ગઈ!

કાચનાં ફાનસ

શહેરમાં ન હતી કોઈ સડકો કે ન હતા પ્રકાશ દેખાય એવા કોઈ દીવા. તે સમયે કેરોસીનની મોનોપોલી નાઈ કોમની. દરેક પોળમાં એક ઊંચા થાંભલે કાચવાળું ફાનસ લટકતું અને તેમાં શાહીના ખડિયા જેવું વાટ સાથેનું પતરાનું ડબલું રખાતું. રોજ સવારે કોઈ માણસ ચાર પગથિયાંની નિસરણી ખભે લટકાવીને આવી જતો અને ડબલામાં કેરોસીન પૂરી જતો. એ જ રીતે રાતે આવીને ડબલું પેટાવી જતો.

જાજરૂની ગંદકી સરદારે દૂર કરી

જાજરૂ સામાન્ય રીતે એકાદ હોય અને તેનો ઉપયોગ પોળના કેટલાક લોકો પંચની પોતાની મિલકત ગણીને વાપરતા. કેટલાક જાજરૂ ઘરના ઓટલાની બાજુમાં રહેતાં. બધાનું જાજરૂનું મેલું ભંગી લોકો તગારાં ભરીને માથે મૂકીને લઈ જતા, અને નદી પારના આજના આશ્રમરોડ પર ઠાલવતા. અઠવાડિયે એક વાર ડોલો ભરેલા પાણીથી જાજરૂ સાફ થતાં. તેના પાણીથી પોળો ગંધાઈ પણ ઊઠતી. પોળનાં છોકરાં પોળ બહારના રસ્તાની ધૂળ ભેગી કરી પોળમાં પાથરી દેતા!! આ બધું દૂર કરાવી સરદારે આજના યુગ જેવાં જાજરૂ શી રીતે શરૂ કર્યાં તેનો પણ ઈતિહાસ છે.

કૂતરાંથી સાવધાન

બહારગામથી ટ્રેન દ્વારા આવતા મુસાફરો જો ઘરના આંગણા સુધીની ઘોડાગાડી ના મળે તો આખી રાત સ્ટેશન પર પડી રહેતા. કારણ એ હતું કે શહેરની પોળોની ભીંતો ઉપર મોટા અક્ષરોએ ''કૂતરો કરડે છે – સાવધાન! નાં લખાણો નજરે પડતાં. કોઈ હડકાયું કૂતરું કરડ્યું હોય તો તેની ખબર બીજા જ દિવસે થઈ જતી. માણસ જે તેને બચકાં ભરવાની શરૂઆત કરતો. તે સમયે હાલના જેવી રસી કે બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. માણસને પથારીમાં સુવાડી દોરડાથી બાંધી રાખવામાં આવતો અને સાતમે દિવસે તે ભગવાનને ત્યાં પહોંચી જતો. ક્રૂર માણસના દિલને પણ હચમચાવી દે એવી સ્થિતિ સાત દિવસ સુધી રહેતી!

કપિલપ્રસાદ દવે

યષ્ટિકાની કહાણી

બાલાપ્રસાદમાં અમારા પાડોશી કે. ઓ. દેસાઈ (માજુભાઈ) રહેવા આવ્યા તે પહેલાં રહેતા એક મદ્રાસી જતાં ઘર સાફ કરાવ્યું, તેમાંથી એક વપરાશમાં લેવાય તેવી વૉકિંગ સ્ટિક / લાકડી હાથ લાગી. સાફ કરી વર્ષો સુધી વાપરી. એક વખત ડોલરભાઈ મુંબઈ આવેલ તેને દાદર સુધી મૂકવા હું અને ભગવાનભાઈ (મારા સાઢુભાઈ) ગયા. ફર્સ્ટ કલાસના સ્ટેન્ડમાં લાકડી મૂકી વાતે ચડ્યા અને ગાડી ઊપડી. છેલ્લા ડબ્બાએ પ્લૅટફૉર્મ મૂક્યું અને મેં ભગવાનભાઈને કહ્યું, 'લાકડી ડબ્બામાં રહી ગઈ'. મોરબી ડોલરભાઈને લખી મૂક્યું કે ગાડી બદલતાં હાથ લાગી હોય તો રાખી લેશો. ત્યાં તેનો પત્ર આવ્યો કે લાકડી તેને મળેલ પણ હવે શણગારી-વાર્નિશની સાડી પહેરાવી મોકલીશ. શ્રી રામભાઈ બક્ષીના ભાણેજ મહાસુખભાઈ બુચ - બીજા મામા મૂળવંતભાઈને ત્યાં સુયોગે આવેલ - તેઓ શિવાજી પાર્કમાં રહેતા હોઈ તેની સાથે થોડા ટેનિસ બૉલ, પ્લેઈંગ કાર્ડ્ઝ (છોકરાઓ માટે) અને મારી લાકડી ડોલરભાઈએ મોકલ્યાં. મને તે લઈ આવવા લખ્યું; પરંતુ વાંકાનેર સ્ટેશન માસ્ટર પાસે ટિકિટ ફેરફાર કરાવવા જતાં ત્યાં લાકડી મહાસુખભાઈ ભૂલી ગયા. બીજી ચીજો મળી.

આ પહેલાં આ લાકડી હોળીમાં પધરાવતાં બચી ગયેલ. ડૉ. બક્ષી હોળીમાં પોતે સિંધ હૈદરાબાદમાં વિદ્યાર્થી તરીકે શું હોળીમાં પરાક્રમો કરતાં તે કહેતા હતા અને રેલવે પૂલ જે લાકડાંના ભૂસાંમાંથી બનતા હોય છે તે પણ હોળીમાં શા માટે ન હોમાય? આની ચર્ચા યુવાનિયા સાથે કરતા હતા. આમ થાય તો બહુ જ વિષમ વાત બની જાય, એમ મને લાગતાં તેમાંથી તેને કેમ વારવા એ મારા મનમાં વિચાર ઘોળાયા કરતા હતા. થવાકાળ કે હું તેમને દવાખાને ઘેર આવતાં એક સાંજે લાકડી ત્યાં ભૂલી ગયો. તેણે મૌન સેવ્યું. પૂછ્યું તો કહે આહીં છે નહીં, પણ જો પેંડા ખવરાવો તો મળે ખરી, નહીંતર હોળીમાં પડશે. એક દિવસ કિશોરની નજરે તે ચડી. છાજલી પર હતી. મેં ઈંદુને ડૉક્ટર દવાખાને જાય તે પહેલાં તે હાથ કરવા કહ્યું. તે મુજબ એક સાંજે તેણે તે લઈ લીધી, પણ ધ્યાન બહાર વાત ગઈ કે ડૉક્ટર બક્ષીનો મુંબઈથી આવવાનો અને સીધા દવાખાને જવાનો વખત થઈ ગયેલ. ઘરના દરવાજામાં ઈંદુ પેસતો હતો ત્યાં 'એ...ય' એમ બૂમ પાડી તેના હાથમાંથી ઝપટ મારી બક્ષીજી લાકડી લઈ હાલતા થયા. રાત્રે હોળી પ્રગટી, ચાંદની ચમકતી હતી. રાત્રે બાર વાગે હોળી પાસે ડાયરો જમાવી, બક્ષીજી હોળીમાં શું હોમવું તે યુવકોને કહેતા હતા. તેમ થાય તો મારી લાકડી જાય ને હું મુશ્કેલીમાં આવી જાઉં. અચાનક મારાથી મારા દીવાનખાનામાંથી અમાનુષી ચીસ જેવી બૂમ પડાઈ ગઈ. ''એ...પ...તુ...ભા...ઈ...'' તેને, અપાર્થિવ સ્ત્રીનો અવાજ લાગ્યો. કોઈ બળ્યું એમ લાગતાં ભીંત કૂદી અમારા ચોકમાં આવ્યા. નીચે રહેતાં સાવિત્રીબેન વગેરેને 'કોઈ દાઝ્યું કે શું' એમ પૂછ્યું. મેં તો ઘરના બધાને ગુપચુપ જાણતા નથી કરી સૂઈ રહેવા કહ્યું; પણ આખા મકાનમાં હોંકારા

થયા, ત્યાં હું ન નીકળું તો વહેમ પડે તેથી 'શું થયું? શું થયું?' કરી નીચે ઊતર્યો. કહેવામાં આવ્યું કે ભોંયતળિયે કોઈ બાઈએ બળતાં ચીસ પાડી એવું લાગ્યું; કોઈને કોઈ આકાર ભાગી જતો લાગ્યો. બધાને ભૂતપ્રેતનો ત્રાસ પેસી ગયો. ઠેઠ શિવજીભાઈ પાસે વાત પહોંચી. ચારેક મહિને હું મળવા ગયો ત્યારે તેણે પણ સમર્થન કર્યું કે માળામાં ભૂતનો વહેમ છે. સ્પષ્ટ વાત તો મારાથી કહેવાય તેમ ન હતી, પણ મેં એટલું તો કહ્યું કે કોઈકે હોળીની મશ્કરી કરી હોય તેમ મને ચોક્કસ લાગે છે.

વર્ષે દહાડે મેં ડૉ. બક્ષીને સત્ય કથા કરી. બનાવને દિવસે તો તેમને આઘાત લાગેલ અને મને તે મૂડમાં લાકડી પાછી આપેલ. મોરબીવાળા કિસ્સામાં વાંકાનેર સ્ટેશનમાં મહાસુખભાઈ લાકડી ભૂલી ગયા. લૉસ્ટ પ્રૉપર્ટીઑફિસ, મોરબી ખાતે તે મોકલાઈ. બાજુમાં ડોલરભાઈ બેસે. બે ખંડ વચ્ચે એક બારી. તેમાંથી અચાનક ચીજોના ઢગલા પર મૂકેલા આ લાકડી તેના પટાવાળા ઉકાને દેખાતાં તે હાથ કરાઈ.

રમા સાથેની મારી દક્ષિણ ભારતની યાત્રા દરમિયાન સિકંદરાબાદ સ્ટેશન માસ્તરની ઑફિસની બારીમાં લાકડી મૂકી મારી ટપાલ ૧૯૫૭માં જોતો હતો ત્યાં મુ. ભૂપતભાઈનું પત્તું મળ્યું. તે જોઈ, મજૂરને મજૂરી ચૂકવવાની હોઈ (બીજા પહોંચી ગયેલ) હું ધર્મશાળાએ ઝટ ગયો અને લાકડી રહી ગઈ. પાછો ગોતવા આવ્યો ત્યારે માસ્તર બદલાઈ ગયેલ અને લાકડી કોઈ લઈ ગયેલ!!!

લાકડી મળી ૧૯૪૦માં, ને ગઈ ૨ માર્ચ ૧૯૫૭માં...

પ્રાણલાલ બુચ

('પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા'માંથી સાભાર)

'ઝળહળ જ્યોત'

આ સૂરજ સરખો સાથીડો
ને ચંદર સરખી ઓથ
નિજાનંદમાં ઘૂમ્યા કરું
લઈ કરમધરમની પોઠ
તૃષ્ણા કેરો લઈ તરાપો,
ઝાકળ જળમાં સરતો,
હેત હલેસાં મારી હરિવર,
રાખે મુજને તરતો
લાગે બધુંયે સમથળ એવું
નહીં ભરતી – નહીં ઓટ
મૌન શિખરના ચઢાણ કપરાં
ભલે કદીના ખૂટે,
લુપ્ત થયેલી મહાશાંતિની
સરવાણી અહીં ફૂટે
કશુંય નહીં રે તિમિરમય અહીં
બધેય ઝળહળ જ્યોત

ભાસ્કર વ્હોરા
'હૈયાને દરબાર'માંથી
સાભાર

સ્વાન્તઃ સુખાય

જ્યારે બધી જ પ્રવૃત્તિઓ કૃષ્ણાર્પણ કરાય તે 'સ્વાન્તઃ સુખાય' કરી કહેવાય. આ સ્વાન્તઃ સુખાય' શબ્દ મને શ્રી રામચરિત માનસના બાલકાંડાના મંગલાચરણના સાતમા શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ છે, ત્યાં મળ્યો.

'સ્વાન્તઃ સુખાય તુલસી રઘુનાથગાથા'

કોણ જાણે છે? કોણ બિરદાવે છે? કોણ ઑડિયન્સ છે ? ઑડિયન્સ છે કે નથી ? આ બધું લક્ષમાં લેવાનું નથી. પેલું ભજન યાદ છે ને?

'અબ મૈં અપને રામ કો રિઝાઉં'

આ રામ તે આપણો આતમરામ. આમ કરેલાં કામને સ્વાન્તઃ સુખાય કરેલાં કામ કહેવાય અને તેમાં સો ટકા દક્ષતા, ઉત્તમતા આવે જ આવે.

તુલસીદાસજી તો બહુ જ ગરીબ હતા. બાળપણની સ્થિતિ ખૂબ દયાજનક-વિકટ હતી. એ ક્યાં મોટા સાક્ષર કે વિદ્વાન હતા? પણ ભક્ત તો હતા જ ને? બેસી ગયા સ્વાન્તઃ સુખાય રઘુનાથગાથા લખવા.

સંવત ૧૫૫૪માં તેમનો જન્મ થયો. શ્રીરામચરિત માનસ ૧૬૩૧માં શરૂ કરીને સંવત ૧૬૩૩માં પૂરું કર્યું. આજે સંવત ૨૦૫૬ ચાલે છે. સમજો ને કે ચારસો વર્ષ થયાં, પણ હજી તો શ્રીરામચરિત માનસની અસંખ્ય આવૃત્તિઓ છપાયા જ કરે છે.

કારણ?

તુલસીદાસે કંઈ નોબેલ પ્રાઈઝ કે જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મેળવવાની ધારણાથી માનસ નહોતું લખ્યું. તેમણે તો માત્ર તેમના આતમરામ ધનુર્ધારી રામને રીઝવવા જ - સ્વાન્તઃ સુખાય જ ગાથા લખી. એટલે પછી તો ઉત્તમતાનો ભાર તો એના રામજી ઉપાડે જ ને!

લખાણનું પોટલું માથે ઉપાડીને ત્વરિત ઉપડ્યા કાશી વિશ્વનાથ મહાદેવના મંદિરે. પોટલું ત્યાં મૂકીને પ્રાર્થના કરી કે બાબા ભોલેનાથ, આ અલ્પમતિ તુલસીએ રઘુનાથ ગાથા લખી છે તે આપને અર્પણ કરું છું. ભોળાનાથે આશીર્વચન લખીને ઑટોગ્રાફ આપ્યો - "સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્" ભગત! તમારી લખેલી આ ગાથા વેદ, ઉપનિષદની હારમાં ગણાશે.

કહે છે કે કાશીના પંડિતોએ તુલસીદાસજીને પેરે પેરે રંજાડ્યા. હેરાન-પરેશાન કરતા રહ્યા. એ સમયે તુલસીદાસજી અસિઘાટ ઉપર રહેતા હતા. એક વખત કલિયુગે મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ભગતને ત્રાસ દેવા લાગ્યો. તુલસીદાસજી બહુ મૂંઝાયા અને હનુમાનજીનું સ્મરણ કર્યું. હનુમાનજી પ્રગટ થયા, કહ્યું : 'ભગત! તમે રામજીની પ્રાર્થનારૂપે વિનયનાં પદો લખવા માંડો, કાળ કલિયુગ નજીક નહીં આવે.' ભગતે વિનય પત્રિકા લખી.

આ વિનય પત્રિકામાં ૨૭૯ વિનયો, પ્રાર્થનાઓ છે. સ્તુતિઓ છે અને તે ત્રેવીસ રાગોમાં

ગાઈ શકાય છે. રાગો આ રહ્યા - આસાવરી, કલ્યાણ, કાન્હારા, ગૌરી, જૈતશ્રી, ટોડી, દંડક, ધનાશ્રી, બસન્ત, બિલાવલ, બિહાગ, ભૈરવ, ભૈરવી, મલ્હાર, મારુ, રામકલી, લલિત, સારંગ, સુહો બિલાવત અને સોરઠ. ઉત્તર પ્રદેશના શર્મા બ્રધર્સ વિનય પત્રિકા જે તે રાગમાં સરસ ગાય છે. તેની ઑડિયો કેસેટો મળે છે.

ઘણાખરા લોકો કાં તો પ્રેક્ષકો અથવા પ્રશંસકોનો વિચાર કરીને જ તેમના ઉપર છાપ પાડવા - તેમનું મનોરંજન કરવા પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યો કરે છે. મતલબ કે પ્રેક્ષકો, પ્રશંસકો જ તેમનું નિશાન-ટાર્ગેટ હોય છે. આથી તેમના કામમાં ઊણપ રહી જ જાય.

સ્વાન્તઃ સુખાય કરેલાં કામની વાત કરું.

વિશ્વવિખ્યાત ઈટાલિયન કળાકાર શિલ્પકાર માઈકલ એન્જીલોનું નામ બધાએ સાંભળ્યું જ હોય. આજથી લગભગ છસોએક વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. જે ગામડામાં માઈકલ રહેતો હતો ત્યાંના જમીનદારે પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં આરસની ખાણમાંથી મોટો ખડક ઉપડાવીને રસ્તા-શેરી વચ્ચે મૂકી દીધો. શેરીમાં પડ્યો પડ્યો આ પથ્થર બધાને આવતાં જતાં નડે, પણ સિંહને કોણ કહે કે તારું મોઢું ગંધાય છે? ક્યો ઉંદર બિલાડીને ગળે ઘંટડી બાંધવા જાય?

માઈકલે એક વખત હિંમત કરી અને ગયો જમીનદાર પાસે, ઘડીક આડી-અવળી વાતો કરીને પૂછ્યું કે ''આ મોટા પથ્થરનો કોઈને કશો ઉપયોગ નથી, વળી વચમાં પડ્યો રસ્તો રોકે છે. તમને હરકત ન હોય તો ઉપડાવી જાઉં? જમીનદારે કહ્યું, ''ઉપડાવી જાને, મારે તેનો કશો ખપ નથી.'' માઈકલે મજૂરો બોલાવીને આ વિશાળ પથ્થર પોતાના વાડામાં મુકાવ્યો.

પછી રોજરોજ પથ્થરની સામે બેઠોબેઠો જોયા કરે. ઘડીક ઊભો થાય. પથ્થર ફરતો ધીમે પગલે આંટા મારે, વળી બેઠોબેઠો જોયા કરે. ટિખળી મિત્રો કહે ''અલ્યા માઈકલ, તું શું આખો દિવસ આ પથ્થર સામું જોઈને બેઠો રહે છે? શું જોયા કરે છે?'' માઈકલે કહ્યું, ''ભાઈઓ, તમારી વાત સાચી છે. હું શું જોયા કરું છું, કહું? જવા દો ને. કહું તો ખરો, પણ આ સરસ આરસપહાણમાં મને જે દેખાય છે તે તમને દેખાશે નહીં. સાંભળો આ ખરબચડા ખડકમાં તો ભગવાન જીસસ, ભગવતી માતા મેરી તથા બે ભક્ત પરિચારિકાઓ પુરાઈ રહ્યાં છે, તેમને બહાર કાઢવાની વેતરણમાં છું.''

મારા દાદુ! જ્યારે કોઈ સારું, શુભ કરવાનો વિચાર આવે ત્યારે એ જ ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. નકામા કોઈ જોષી, પંડા પાસે નાક રગડવા ન દોડી જતાં, આપણા માઈકલે એક સવારે હાથમાં ટાંકણું, છીણી અને હથોડી પકડ્યાં. ઘડીક ધ્યાનસ્થ જેવો ઊભો રહ્યો. પછી ખડક ઉપર છીણી મૂકીને ધીમેથી હથોડી

મારી, ટક. બસ પછી તો ગાડી ઉપડી ટક... ટક.. ટક..

રોજરોજ દિવસભર માઈકલ તો પોતાના ધ્યાનમાં જ મસ્ત છે. કંડારેલા આરસની કપચીઓની ઢગલીઓ થાય છે. માઈકલને તો ખબર પણ નથી કે તેના વાડાની વંડી-દીવાલ ઉપરથી કેટલાય લોકો ડોકાય છે. જુવે છે. બસ એ તો લાગી પડ્યો છે. આપણા બાબા કહેતાને ''બનત બનત બન જાઈ'', ''જોતાં રે જોતાં'' - એ વરવા કદરૂપા આરસમાંથી અતિસુંદર, અવર્ણનીય અનુપમ શિલ્પ બની ગયું. આવું શિલ્પ હજુ સુધી બન્યું નથી. આ કૃતિને 'પિયેટા'' (PIETA) કહેવાય છે. 'પિયેટા' એટલે પવિત્રતા. થાય જ ને - અદ્દ્ભુત શિલ્પ! સ્વાન્તઃ સુખાય - જો કરેલું ને!

આદમ કદ એટલે જેવડા માણસનાં શરીર હોય તેવડાં શરીરો આ શિલ્પમાં છે. તેમાં એવું દર્શાવ્યું છે કે જીસસના મૃતદેહને ક્રોસ ઉપરથી નીચે લવાયો છે. માતા મેરીએ જીસસના મૃતદેહને ખોળામાં લીધો છે. માથું હાથમાં છે. ધડ ખોળામાં છે. પગ નીચે છે. તેમની પાછળ બે પરિચારિકાઓ, ભક્ત સ્ત્રીઓ ઊભી છે. આ બધું એક જ પથ્થરમાંથી ઘડાયેલું છે. કંડારેલું છે. દરેકનાં વસ્ત્રો, તેમના ચહેરાના ભાવ, અલૌકિક અદ્દ્ભુત છે. આ સુંદર શિલ્પ આજે પણ પ્રેક્ષકોને કલાક બે કલાક રોકી રાખે છે. આ છે સ્વાન્તઃ સુખાય થયેલું શિલ્પ.

માઈકલ માત્ર શિલ્પી જ ન હતો. ઉત્તમ ચિત્રકાર પણ હતો. સિસ્ટીન શેપલ (Sistine Chapel)નો ઘુમ્મટ બહુ જ વિશાળ છે. તેમાં ભીંતચિત્રો - Frescos આલેખવાનું કામ માઈકલને સોંપાયું. આ કામ બહુ કપરું હતું, કારણકે જે મનુષ્યાકૃતિ બનાવે તેનો જે ભાગ ઘુમ્મટની વચમાં હોય તે નીચેથી જોનારને નાનો લાગે, કારણકે દૂર હોય, પણ જે ભાગ - મનુષ્ય ચિત્ર, ઘુમ્મટની કોર પાસે હોય તે બરાબર લાગે. આમ આ ફેરફાર મનમાં સમજીને નીચેથી જોનારને ચિત્રો સપ્રમાણ લાગે તેમ બનાવવું અઘરું છે. માઈકલ ખાટલી - પાલખ ઉપર ચત્તો સૂતોસૂતો ચિત્રો આલેખે છે.

એક વખત માઈકલ ઝીણી પીંછીથી એક આકૃતિમાં બારીક કામ કરતો હતો. મિત્રો તો હાજર જ હોય. નીચેથી એક મિત્રે કહ્યું, ''ભાઈ માઈકલ! કહેવું પડે હોં. બહુ જ સુંદર ચિત્રો થયાં છે, પણ તું શું આ ઝીણું કામ કરી રહ્યો છે? નીચેથી તો અમને દેખાતું પણ નથી. મૂકને માથાકૂટ. કોઈને દેખાશે પણ નહીં કે તેં શી બારીકી કરી છે.'' માઈકલે જવાબ આપ્યો કે, ''તમારી વાત સાચી છે આવું ઝીણું કામ નીચેથી ન જ દેખાય ને? પણ મને તો દેખાય છે ને! તો એ અપૂર્ણતા, ક્ષતિ હું કેમ ચલાવી લઉં?'' - આ છે સ્વાન્તઃ સુખાય થયેલું કામ. તેમાં ઈશ્વરની

Grace – કૃપા ઊતરે જ ને!

મેક્સિકોની એક લોકકથા છે. એક વખત એક ગામડામાં રાત્રે નાનાં ભૂલકાઓનો કાર્યક્રમ થવાનો હતો. મારા જેવા એક દાદા તેમની વહાલી પૌત્રીની ટોપી ઉપર ભરત કરવા બેઠા. બેબલીનો બાપ બેઠોબેઠો જોયા કરે. દાદા ભરત કરે, માથું ધુણાવે ને ઉતરડી નાખે. વળી ભરે. વળી ખોલી નાખે. આમ છ-સાત વખત કર્યું. દીકરો કહે 'બાપા, તમેય શું મંડ્યા છો? ક્યારનાય ભરત ભરો છો ને ઉધેડી નાખો છો? હવે બે ટાંકા આમ કે તેમે થાય તો કોણ જોવાનું છે? ચાર વરસની બેબલીને ક્યાં ખબર પડવાની છે? અને પ્રેક્ષકો તો ફાનસ મશાલને અજવાળે દૂરથી જોતાં હશે. તેમને પણ નહીં જ દેખાય.' દાદાએ કહ્યું : 'બેટા, મારું બેબલું જોવે કે ન જોવે. પ્રેક્ષકોને પણ દેખાય નહીં, પણ મને તો દેખાય છે ને!' થઈને સ્વાન્તઃ સુખાય વાળી વાત!

પચાસના દાયકામાં દિલ્હીમાં હાથીદાંતના એક કારીગર હતા. અજબગજબનો કસબી. બધા તેને ભગત કહે. એક વખત કોઈએ ભગતને મહાકાય હાથીના દંતશૂળનો છેડાનો ભાગ ભેટ આપ્યો. ભગત તો ખુશખુશ થઈ ગયા. ભગત આપણા માઈકલની જ જમાતના હતા. હાથીદાંતના ટુકડાને સાફસૂફ કરીને મૂક્યો. પછી સામા બેઠાબેઠા જોયા કરે. બસ જોયા જ કરે. થતાંથતાં એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે લાવને આનો એક સુંદર ગોળો – ગોલક બનાવું. ઝીણી છીણી, નાની હથોડી, નેરણી લઈને હાથીદાંતને કંડારવા મંડ્યા. જોતજોતામાં અતિસુંદર ક્ષતિરહિત ગોળો બની ગયો. જોનાર તો મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયા. 'ભાઈ, ભગતજી તમે તો કમાલ કરી. આટલો સંપૂર્ણ ગોળો બનાવ્યો. વાહ, ભાઈ, વાહ!' ભગત થોડું મલકાયા. રોજરોજ આ ગોળાને જુએ. સહેજ પૉલિશ કર્યો. ત્યાં તો જાણે હાથીદાંતનો ચંદ્રમા. વળી વિચાર આવ્યો કે આ ગોળા ઉપર વેલબુટા કરું તો! વેલ બુટા કોતર્યા. પણ એકેય ફૂલ કે પાન ન તો અધૂરું રહ્યું કે ન બેવડાયું, ઉત્તમ કામ થયું. શ્રેષ્ઠ!

વળી વિચાર આવ્યો કે સૂકા નારિયેળની જેમ ગોળો જુદો પાડું. ખૂબ સાવચેતીથી ખોતરતાં ખોતરતાં અંદરથી ગોળો છૂટો પાડ્યો. એમ કરતાં કરતાં સાત ગોળા એકબીજાની અંદરથી જુદા પાડ્યા! અસંભવ જેવુ કામ સંભવ્યું. કારણકે સ્વાન્તઃ સુખાય જ આ કામ કરેલું. સો ટકા મન કેન્દ્રિત થયું. ભલેને પોતાના આતમરામ સિવાય કોઈ જોનારું ન હતું.

લેફ. કર્નલ સી.બક્ષી

સાત દીકરા (ગીતાંગના)

ગુજરાત ઘેર સાત આવ્યા'તા દીકરા, ઓળખ આપું તમને રૂડી જી રે.
કવિઓનું કુળ મારી માવડીએ સાચવ્યું, એક આંખ રડે બીજી હસતી જી રે.
પહેલો તે દીકરો મેં દીધો'તો દેવને, ચોરે ને ચૌટે ભજન કરતી જી રે.
નામે નરસૈંયો કહ્યો, જશ અપજશ એણે લાધ્યા, હરિએ લીધો'તો એને ખોળે જી રે.
બીજો તે દીકરો મેં દીધો'તો લોકને, વાતો રસીલી એની મનહર જી રે.
લોકે શામળિયો કહ્યો જેમ તેમ કરી જીવ્યો, પ્રેમી જુવાનિયાનો લાડકો જી રે.
ત્રીજો તે દીકરો મેં દીધો' તો ભક્તોને, વ્યાસની તે પાટ જઈ બેઠો જી રે.
પ્રેમાનંદ લોક કહે, સરસ્વતી જીભે વસે, ધર્મ, પ્રેમ, આનંદ ઓચ્છવ જી રે.
ચોથો તે દીકરો મેં દીધો જુવાનિયાને, નફ્ફટ નખરાળો કામણગારો જી રે.
દયારામ લોક કહે, ગરબીઓ ગાતો ફરે, મનડાનો મોર ચોર ચિત્તડાનો જી રે.
પાંચમો દીકરો મેં દીધો ગુજરાતને, એને ના જંપ માનો ભગત જી રે.
જૈના મમરા ખાતો મૂંછો પર તાવ દેતો, શેખી લહરી ને સાચા બોલો જી રે.
છઠ્ઠો તે દીકરો મેં દીધો હૈયાસુનાને, શબ્દોમાં રૂપરંગ સંગીત દે જી રે.
નાના લાલ એનું નામ સૌનું એ સ્નેહધામ, દિવ્ય આર્ય વિશ્વપ્રેમ ઝંખતો જી રે.
એક દીકરીએ લીધો એકતારો હાથમાં, રાધા જાણે ગાતી નાચતી જી રે.
કનૈયામાં લીન પ્રીતિ પદારથ પામી એ તો મીરાં ગુજરાતનું ગૌરવધન જી રે.

શિવકાંત દવે

વાચકોને...

શું આપ નાગર મંજૂષામાં પોતાની કૃતિ/લેખ/રચના મોકલવા ઇચ્છો છો? તો...

૧. જ્ઞાતિબંધુઓને નમ્ર વિનંતી કે પોતાની કૃતિ સુઘડ અને સુવાચ્ય અક્ષરોમાં કોરા કાગળની એક બાજુએ લખી મોકલવી.
૨. કૃતિ મોકલનારે પોતાનું નામ, સરનામું, ઉંમર તથા ફોન નંબર કૃતિની નીચે જરૂરથી લખી મોકલવા વિનંતી
૩. કૃતિની પસંદગી તથા સંકલનની જવાબદારી સંપૂર્ણપણે તંત્રીની રહેશે.
૪. કૃતિ મોકલવાનું સરનામું :

સુહાની દીક્ષિત

સી-૧/૭૦૩, કેસર કો. ઓ. સોસાયટી, ચારકોપ, કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૬૭.

ફોન : ૯૮૨૧૩૧૮૯૦૫ / ૦૨૨ - ૨૮૬૯૨૧૫૦ ઈમેલ : editor@shrivadnagaranagar.org

દીના વછરાજાની

બી-હાર્મની, ચારકોપ વિલેજ, કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૬૭.

ફોન : ૦૨૨ - ૨૮૬૮૨૨૯૭ ઈમેલ : editor@shrivadnagaranagar.org

DISCLAIMER : **આ સામાયિકમાં પ્રકાશિત દરેક લખાણની જવાબદારી લેખકની પોતાની રહેશે.**

ચમકારા

સત્ય ઘટનાઓ

(૧)

પોરબંદર શહેરની બહાર સૌરાષ્ટ્ર કેમિકલ્સ નામની સોડા એશની ફેક્ટરીની કૉલોનીમાં અમારો નિવાસ. ગામમાં મારા એક મામાનું ઘર.

તેનાં બે બાળકોના જીવનના વીમા ઉતરાવેલા અને તેનું છમાસિક પ્રીમિયમ ભરવા માટેની નોટિસો આવેલી. મારાં મમ્મીએ એ નોટિસોનું કવર (અબરકની બારીવાળું) અને પ્રીમિયમની રકમ મારી અનુકૂળતાએ ઑફિસમાં ભરવા માટે મને સોંપી, જે મેં મારા પેન્ટના ખિસ્સામાં રાખી. સાંજના સાડા છ વાગે પોરબંદર ગામમાંથી અમારી કૉલોની તરફ જતી બસમાં બેસી હું કૉલોનીના બસ સ્ટેન્ડે આશરે ૭.૦૦ વાગે ઊતર્યો, પણ બસમાંથી ઊતરતી વખતે ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢતાં, કે ગમે તે કારણસર પૈસા સહિતનું કવર બસ સ્ટેન્ડે પડી ગયું.

ઘેર પહોંચીને મેં ખિસ્સામાંથી બધી વસ્તુઓ કાઢીને ટેબલના ડ્રૉઅરમાં મૂકી અને જોયું તો ખિસ્સામાં વીમાની નોટિસવાળું કવર ન મળે. બધા ખિસ્સાં તપાસ્યાં, ઘરમાં આમતેમ ફાંફાં મારીને વિચાર કર્યો કે કદાચ મામાને ઘેર જ કવર ભુલાઈ ગયું હશે અને મનમાં હળવા ડંખ સાથે એ ઘટનાને તરત પૂરતી ભૂલી ગયો.

રાતના આશરે સાડા નવ થયા હશે. અમે જમીને બેઠકમાં બેઠા હતા તે દરમિયાન અમારા એક પાડોશી દંપતી અમારે ત્યાં બેસવા આવ્યાં. ગરમીના દિવસો હોઈ કૉલોનીના રસ્તા પર લટાર મારવા જવાનો વિચાર કર્યો અને જઈએ – ન જઈએ કરતાં અંતે નીકળ્યાં.

કૉલોનીનો રસ્તો જ્યાં મુખ્ય માર્ગને મળતો હતો ત્યાં જમણી બાજુ જઈએ કે ડાબી બાજુ જઈએ તેવો પ્રશ્ન થયો. મેં કહ્યું, ''આપણે ગમે તે બાજુ જઈએ, ફરવા જ નીકળ્યા છીએને, કોઈ નિશ્ચિત મુકામે તો પહોંચવું નથી, પછી શું?''

અને આમ અનિશ્ચિતતામાં અમે ડાબી બાજુ વળાંક લીધો, જે કૉલોની બસસ્ટોપ પાસેથી જ પસાર થતો હતો. બસ સ્ટોપ પાસે એક થાંભલા પર ટ્યુબ લાઈટ હતી, પણ તેનો પ્રકાશ, ટ્યુબ લાઈટને લાગેલી રજને કારણે અને થાંભલા પાસે ઊગેલા વૃક્ષને કારણે જમીન પર બહુ આછો અને અસ્પષ્ટ પડતો હતો.

આ અસ્પષ્ટ ઝાંખા પ્રકાશમાં મારા મિત્રે પેલા કવરનું અબરક જોયું અને તેને એમ લાગ્યું કે એ ગેલ્વેનાઈઝડના પતરાનો ટુકડો છે અને ''આ પતરું કોઈને વાગી જશે'' એમ બોલીને તે ઉપાડવા વાંકા વળ્યા.

તુરત જ મારા મગજની ટ્યુબ લાઈટ ઝબૂકી. મેં કહ્યું, ''એ પતરું નથી પણ મારા પૈસા છે.''

''હેં શું વાત કરો છો?'' કહીને તેમાણે એ કવર પર પોતાનો પગ મૂકી દીધો અને મને પૂછ્યું, ''બોલો કેવા પૈસા? કેટલા પૈસા છે?'' મેં તેમને મારા

ખોવાયેલા કવરની વિગતો જણાવી જે તેણે એ જ પોઝિશનમાં ઊભાંઊભાં સાંભળ્યા કરી.

પછી તેણે કવર પરથી પગ ઉપાડી, એ કવર જમીન પરથી ઉપાડ્યું અને બધી વિગતો મેં વર્ણવ્યા પ્રમાણે હોતાં તુરત મને પાછું આપ્યું.

અને આમ મેં સાંજે સાત વાગે ગુમાવેલી રકમ રાતના દસ વાગે અર્ધા ઉજાસમાં આવાં જાહેર સ્થળેથી પાછી મેળવી.

સત્ય ઘટના – ૨

સૌરાષ્ટ્ર કેમિકલ્સની પોરબંદરમાં આવેલી ફેક્ટરીની કૉલોની અરબી સમુદ્રને કાંઠે જ વસેલી છે તેથી સવારે જ્યારે અનુકૂળતા હોય ત્યારે દરિયે નહાવા જવાની મને ટેવ પડેલી.

એક રવિવારે મારે રજા હતી અને મારો એક ભત્રીજો પણ શાળામાં રજા હોઈ મારી સાથે આવવા તૈયાર થયો તેથી અમે બન્ને દરિયે નહાવા નીકળ્યા. મારા ઘરમાં બીજું કોઈ ન હોઈ ઘરને તાળું માર્યું અને ચાવી ખિસ્સામાં મૂકી. દરિયા કાંઠે પહોંચીને શર્ટના ખિસ્સામાંથી ચાવી કાઢી, રેતીમાં એક છીછરો ખાડો કરી, તેમાં દાટી, માથે કપડાં મૂક્યાં અને કપડાં ઉપર એક પથ્થર મૂકી દીધો.

નાહી લીધાં બાદ અમે બન્ને જણા થોડી વાર તડકે ઊભા રહ્યા અને પછી કપડાં પહેરીને માંડ્યા ચાલવા. પચ્ચીસેક ડગલાં ચાલ્યા બાદ પેલી ચાવી યાદ આવી, પણ હવે એ જગ્યા મળે શી રીતે? કપડાં ઉપર મૂકેલો પથ્થર જે દિશામાં ફેંક્યો હોય તેની કલ્પના કરીને અંદાજે જગા નક્કી કરી ત્યાંની રેતી ઉખેળી, ત્યાં ચાવી ન હતી, પણ અંદરથી નીકળતી ભીની રેતીને કારણે કેટલો ભાગ અમે શોધી વળ્યા તે નક્કી કરતાંકરતાં, વધુ ને વધુ ભાગ વીંખી નાખ્યો, પરંતુ જેમજેમ સમય જતો જાય તેમતેમ અંદરથી નીકળેલી ભીની રેતી પણ સુકાતી જાય અને અંતે અમને સ્થળ કે દિશાનો ખયાલ આવે તેવી કોઈ નિશાની બાકી રહી નહીં.

રવિવારની રજા પછીના દિવસે મારી બપોરની શિફ્ટ હતી તેથી દરરોજ સવારે હું નવરો રહેતો. બુધવારે ફરીથી મને દરિયે નહાવા જવાની ઇચ્છા થઈ અને તે મુજબ દરિયે ઊપડ્યો.

કાંઠે જઈને એક આશા ભરી નજર નાખી વિચાર્યું, ''રવિવારે આટલામાં ક્યાંક ચાવી ખોવાઈ ગઈ. અત્યારે પણ આ રીતેમાં જ એ ચાવી પડી હશે પણ શું થાય?

અને ત્યાં જ મારી નજર એક ચમકતી ધાતુના, રેતીમાંથી દેખાતા ખૂણા પર પડી. મેં ઉપાડી...

અને....

અહાહા, એ, રવિવારે ખોવાયેલી મારા ઘરની ચાવી જ હતી.

પ્રવીણ દેસાઈ

'ગ્રામ્યમાતા'નું કથા-બીજ

કવિ કલાપીનું કાવ્ય ''ગ્રામ્યમાતા'' તો સ્વતંત્ર સર્જન જણાય છે. એના કાવ્યત્વમાં અનુકરણ કે અનુસર્જનનો અંશ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેખાતો નથી, પણ આ કથાવસ્તુનું પ્રેરકબીજ કલાપીને બીજે ક્યાંયથી મળ્યું હોય એ અસંભવિત નથી. જો એમ હોય તો તેવી કૃતિઓનું સામ્ય-વૈષમ્ય તપાસવા જેવું છે.

કલાપીને આ કાવ્યની પ્રેરણા વર્ડઝવર્થના ''Goody Blake and Harry Gill - A True story'' પરથી મળી હોવાનું કેટલાક માને છે. વર્ડઝવર્થ આ કાવ્યની શરૂઆત આ રીતે કરે છે :

"Oh! what's the matter? what's the matter?
What is't that ails young Harry Gill?
that evermore his teeth they chatter,
Chatter, Chatter, Chatter still!"

કાવ્યના આરંભે જ આમ કૌતુકભર્યું વાતાવરણ રચાય છે. ગૂડી બ્લેઈક નામની અતિવૃદ્ધ અને અતિગરીબ સ્ત્રી, ગાત્રોને થીજવી નાખતી ઠંડીમાં, આજીવિકાનું બીજું કંઈ સાધન ન હોવાથી હેરી ગિલ નામના સખી ખેડૂતની વાડ આગળ બળતણ લેવા આવે છે. આથી વાડ તૂટતાં ગિલ વહેમાય છે ને ચાંપતી નજર રાખે છે. એમ કરતાં એક વાર ગૂડી બ્લેઈક તેની નજરે ચઢે છે. ''ચોરી આબાદ પકડાઈ છે.'' એમ સમજી, ગૂડી બ્લેઈકને ચોર ગણી, આ ખખડી ગયેલી વૃદ્ધાનું કાંડું પકડી જોરથી હચમચાવે છે. વૃદ્ધા કંઈ બોલતી નથી, પણ ઈશ્વરને આ પ્રમાણે પ્રાર્થે છે. :

"She prayed, her withered hand uprearing,
While Harry held her by the arm-
God! who art never out of hearing,
O may he never more be warm?"

ને રંક વૃદ્ધાની આ વાણી ફળે છે. હેરી ગિલનું શરીર ત્યારથી ઠુંઠુંગાર બની જાય છે. ગમે એટલાં ગરમ વસ્ત્રો પણ એની ઠંડીને ખાળી શકતાં નથી, એના દાંત સતત કકડે છે. દિવસે કે રાત્રે સૂતાં, ઊઠતાં કે ફરતાં એની આ જ દશા હોય છે. હવે એ બીજું બોલતો પણ બંધ થઈ જાય છે. એ જે બોલે છે તે આટલું જ : ''બિચારો હેરી ગિલ ખૂબ ઠંડો પડી ગયો છે.''

પણ આ કાવ્યની અસર ''ગ્રામ્યમાતા'' પર હોવાનું સામ્યસૂચક કોઈ સંગીન પ્રમાણ દેખાતું નથી. ''ગ્રામ્યમાતા''માં કોઈ પાત્ર દુભાઈને કોઈનું અશુભ વાંછતું નથી. વર્ડઝવર્થના ઉપરોક્ત કાવ્યમાં વૃદ્ધા ગૂડી બ્લેઈક નિસાસો નાખી જે અશુભ ઉચ્ચારણ કરે છે તે કાવ્યમાં, સાચા પડતા શાપના પર્યાય જેવું બનીને ફળે છે. ''ગ્રામ્યમાતા''માં રાજાના હૃદયમાં વધુ રાજભાગ લેવાનો સ્વાર્થી કે દૂષિત વિચાર જાગે છે ખરો, પણ તે વિચાર એવો અશુભ નથી; જે દશા ગૂડી બ્લેઈકથી હેરી ગિલની થાય છે એટલો અશુભ તો તે નથી જ. ''ગ્રામ્યમાતા''માં રાજા પોતાના સ્વાર્થી વર્તનથી તુરત પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે ને કહે છેઃ

''સુખી રહે બાઈ! સુખી રહો સૌ,
તમારી તો આશિષ માત્ર માગું.

શેરડીમાં રસ રાજાની આવી સદ્‌વૃત્તિને લીધે ફરી ઊભરાઈ ઊઠે છે. હેરી ગિલ વૃદ્ધ ડોશી પ્રતિ જે તિરસ્કાર અનુભવે છે, એવી વૃદ્ધ દયનીય દીન અવસ્થાને પ્રીછ્યા વિના ઘમંડથી જે રીતે વર્તે છે, તેવું કંઈ જ ''ગ્રામ્યમાતા''માં બનતું નથી. આમ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્ય સાથે આ કાવ્યનું સામ્ય જોવાનો પ્રયત્ન તાલમેલિયો બની રહે છે.

આના અનુસંધાનમાં નીચેની બે રચનાઓ તપાસવા જેવી છે. (૧) બહેરામ ગોર અને બાગબાન, (૨) શાહ કુબાદ અને વૃદ્ધ સ્ત્રી, આ બે કથાઓ ઉર્દૂ કૃતિ ''અખલાકે મુહસીની' (પ્રશંસાપાત્ર સદ્‌ગુણો)માં આવે છે. ''અખલાકે મુહસીની''ના લેખક મુલ્લા હુસેન વાએઝ કાશેફી (ઈ.સ. ૧૯૦૫-૧૫૦૨) છે. એમાં સદ્‌ગુણોનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. આ લેખકે ''પંચતંત્ર''ને ''હિતોપદેશ''નું પ્રાપ્ય ભાવાનુવાદો દ્વારા પર્શિયન ભાષામાં ખૂબ અલંકારિક શૈલીમાં સંક્ષિપ્તીકરણ કર્યું છે. એને મુકાબલે ''અખલાકે મુહસીની'' ઘણી સરળ શૈલીમાં લખાયેલું છે. કાશેફીએ આ કૃતિના ૧૫મા પ્રકરણમાં ન્યાય વિશેના નિબંધમાં બે કથાઓ રજૂ કરી છે. આપણે તે જોઈએ.

બહેરામ ગોર અને બાગબાન :

એક વખત ઉનાળાની મોસમમાં બહેરામગોર એક બાગ પાસે જઈ ચઢ્યો. તે બાગનો વૃદ્ધ માળી ત્યાં હાજર હતો. બહેરામે તેને પૂછ્યું : ''હે વૃદ્ધ! આ બાગમાં દાડમ છે?'' બાગબાને કહ્યું, ''હા.'' ત્યારે બહેરામે કહ્યું, ''અનારના રસનો એક પ્યાલો ભરી લાવ.'' વૃદ્ધ માળી ગયો ને તરત જ અનારના રસથી છલોછલ ભરેલો પ્યાલો લાવી બહેરામના હાથમાં આપ્યો. બહેરામે તે રસ પીધો અને પછી પૂછ્યું : ''આ બાગમાંથી તને વાર્ષિક આવક શી થાય છે?'' તેણે જવાબ આપ્યો : ''ત્રણસો દીનાર'' બહેરામે પૂછ્યું, ''રાજ્યને કર આપે છે?'' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યોઃ ''અમારો પાદશાહ વૃક્ષોની આવક પર કોઈ કર લેતો નથી, ફક્ત ખેતીની આવકમાંથી દશમો ભાગ લે છે.'' આ સાંભળી બહેરામે મનમાં વિચાર્યું : ''મારા રાજ્યમાં પુષ્કળ બાગબગીચા છે. દરેક બાગમાં બેશુમાર વૃક્ષો છે. જો બાગના ઉત્પન્નમાંથી પણ લોકો દશમો ભાગ ખજાનામાં આપે તો મબલક પૈસો મળે ને એથી રૈયતને પણ કંઈ ખાસ નુકસાન ન થાય. તેથી હવે હું હુકમ કરીશ કે બાગના ઉત્પન્નમાંથી પણ કર આપવામાં આવે.'' આ પછી તેણે બાગબાનને કહ્યુંઃ ''દાડમના રસનો બીજો પ્યાલો લઈ આવ.'' માળી ગયો અને ઘણા વિલંબ પછી તે રસનો પ્યાલો લાવ્યો, તેથી બહેરામે પૂછ્યુંઃ ''પહેલી વાર તું ગયો ત્યારે તરત જ રસનો પ્યાલો ભરી લાવ્યો અને આ વખતે તને આટલી વાર કેમ લાગી? ને છતાં તું રસ પહેલાં જેટલો તો ન લાવ્યો!'' વૃદ્ધ માળીને ખબર ન હતી કે તે યુવાન પોતે જ પાદશાહ બહેરામ છે. તેથી

તેણે કહ્યું: "હે જુવાન તેમાં મારી કંઈ કસૂર નથી. કસૂર તો બાદશાહની છે, કારણકે આ સમયે તેની નૈયત બદલાઈ છે, તેણે જુલમનો વિચાર કર્યો છે, પરિણામે ફળોમાંથી બરકત જતી રહી છે. પહેલી વાર એક દાડમાંથી જ બધો રસ મળ્યો, તો આ વખતે દશ દાડમમાંથી પણ તેટલો રસ ન મળ્યો." માળીના આ શબ્દોથી બહેરામ પ્રભાવિત થયો અને બાગના ઉત્પન્નમાંથી કર લેવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો. પછી તેણે કહ્યું: "હે વૃદ્ધ, હવે ફરી એક વાર જા ને દાડમનો થોડોક રસ લઈ આવ." વૃદ્ધ માળી બાગમાં ગયો અને હસતો હસતો જલદી પાછો આવ્યો. દાડમના રસથી છલોછલ પ્યાલો બહેરામના હાથમાં તેણે આપ્યો અને કહ્યું, "હે સવાર! અજીબ વાત છે કે અમારા બાદશાહે જુલમની પોતાની નૈયત બદલી છે, તેથી ફળોમાં બરકત ફરી દેખાઈ આવી ને એક જ દાડમના રસથી આ પ્યાલો ભરાઈ ગયો."

પછી બહેરામે વાસ્તવિક હકીકત તે વૃદ્ધ માળીને કહી સંભળાવી ને પોતાની નૈયત પલટાયાની વાત કરી.

આ ઘટના તે શહેનશાહની યાદગીરી રૂપે સમયના પૃષ્ઠ પર અંકિત થઈ ગઈ છે, જેથી રાજાઓ આ ઘટના પરથી સાચો બોધપાઠ મેળવે ને પ્રજાની હાલત સુધારવા પોતાની દાનત શુદ્ધ રાખે. "જે પાદશાહ પોતાની દાનત શુદ્ધ રાખે છે તે ઇશ્વર પાસે જે કંઈ વાંચ્છે છે એ તેને પ્રાપ્ત થાય છે."

હવે બીજી કથા જોઈએ.

શાહ કુબાદ અને વૃદ્ધ સ્ત્રી

એક વેળા શાહ કુબાદ શિકાર કરતાં પોતાના સૈન્યથી વિખૂટો પડી ગયો સખત ગરમીમાં તરસને કારણે તે અશક્ત જેવો થઈ ગયો. પાણી ને છાયાની શોધમાં તે આમતેમ ભટકી રહ્યો હતો. તેવામાં જંગલમાં દૂર એક જૂનો તંબૂ તેની નજરે ચઢ્યો. પાસે જઈને જુએ છે તો એક વૃદ્ધ સ્ત્રી પોતાની પુત્રી સાથે બેઠી છે. શાહ કુબાદ તેની નજીક ગયો ત્યારે તે વૃદ્ધ સ્ત્રી તંબૂમાંથી બહાર આવી. ઘોડાની લગામ પકડી તેણે સવારને નીચે ઊતરવા વિનંતી કરી. જે કંઈ ખાવાનું તેની પાસે હતું તે તેણે સવારને ધર્યું. થાકને લીધે શાહ કુબાદની આંખો ઊંઘથી ઘેરાઈ ગઈ હતી. આથી તેણે થોડો સમય આરામ કર્યો; પણ તે જાગ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. આથી રાત્રે તે જ સ્થળે તે રોકાઈ ગયો. તેવામાં સાંજને સમયે, જંગલમાંથી એક ગાય આવી. વૃદ્ધાની પુત્રીએ આ ગાયને દોહી. ગાયે પુષ્કળ દૂધ આપ્યું. શાહ કુબાદને આથી બહુ નવાઈ લાગી. તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો: "આ લોકો, તેમનો આ ભેદ કોઈ જાણી ન જાય માટે જ જંગલમાં વસતા લાગે છે. જો તેમને દરરોજ આટલું બધું દૂધ મળતું હોય તો અઠવાડિયામાં એક દિવસ પાદશાહને ત્યાં દૂધ પહોંચાડવાથી પાદશાહી ખજાનામાં વૃદ્ધિ થશે ને એ લોકોની સંપત્તિમાં ખાસ ઘટાડો થશે નહીં." તે જ ક્ષણે તેણે પોતાના મનથી નિશ્ચય કરી લીધો કે રાજધાનીમાં પહોંચ્યા પછી હું આ બાબતનો એક હુકમ કાઢીશ.

સવાર પડતાં છોકરીએ ફરી ગાયને દોહી, પણ આ વખતે દૂધ બહુ ઓછું નીકળ્યું. આથી પુત્રી મા પાસે દોડી ને ફરિયાદ કરતાં કહ્યું, "મા! હવે તું દુવા કર; કેમ કે આપણા બાદશાહે જુલમનો ઈરાદો રાખ્યો છે." આથી કુબાદે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: "તને આ બાબતની કેવી રીતે ખબર પડી?" ત્યારે તે છોકરીએ કહ્યું: "દરરોજ સવારે અમારી ગાય પુષ્કળ પ્રમાણમાં દૂધ આપતી હતી, પણ આજે જ તેણે દૂધ ઓછું આપ્યું છે. પાદશાહ પ્રજાની માલમિલકત પર જ્યારેજ્યારે બદદાનત રાખે છે ત્યારે ખુદા તેમાંથી બરકત ઉઠાવી લે છે." પછી શાહ કુબાદે કહ્યું, "તું બિલકુલ સાચું કહે છે." તેણે હવે અઠવાડિયામાં એક દિવસ દૂધ લેવાનો નિર્ણય બદલી નાખ્યો ને છોકરીને કહ્યું : "હવે જા, તે ગાયને દોહી જો." તે છોકરીએ ગાયને ફરી દોહી, ત્યારે ગાયે ઘણું દૂધ આપ્યું. તેથી તે ફરી દોડતી મા પાસે આવી ને શાહની નેકદિલીની ખુશી ખબર સંભળાવી.

આથી જ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે: "એક ન્યાયી રાજા વરસતા વાદળ અને પ્રકાશતા સૂર્ય કરતાં પણ ઉત્તમ છે."

હવે આ બે કથાઓના સંદર્ભમાં "ગ્રામ્યમાતા" જુઓ. જણાશે કે આ બન્ને કથાઓનું વસ્તુ "ગ્રામ્યમાતા"ના કથાવસ્તુને ઘણું મળતું આવે છે. આ બન્ને કથાઓમાં જેવો ચમત્કાર થાય છે, બરાબર તેને મળતો ચમત્કાર "ગ્રામ્યમાતા"માં પણ થાય છે. એટલે શ્રી અનંતરાય રાવળે યોગ્ય જ કહ્યું છે. "કાવ્યનો પ્રસંગ વાસ્તવિક કરતાં કોઈ લોકકથા કે દૃષ્ટાંતકથાના જેવો ચમત્કારપૂર્ણ છે."

પહેલાં કલાપીએ જેનું શીર્ષક "શેલડી" રાખેલું ને પાછળથી બદલી "ગ્રામ્યમાતા" રાખ્યું, તેમાં પણ તૃષાતુર બની યુવાન (રાજા) ખેડૂત પાસે આવે છે. અલબત્ત કલાપીના કાવ્યમાં ઋતુ ગ્રીષ્મ નહીં પણ હેમંત છે. વૃદ્ધ માતા અને તાત સગડી આગળ તાપે છે. તૃષાતુર યુવાનને ગ્રામ્યમાતા શેરડીનો રસ આપે છે. છરીથી એક કાતળી કાપે છે, "ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા." યુવાનની તરસ અણછીપી રહેવાથી તે રસનો બીજો પ્યાલો માગે છે, પણ હવે શેરડીમાંથી રસનું એક ટીપું પડતું નથી. તેથી આંખમાં આંસુ સાથે ગ્રામમાતા વિચારે છે: "પ્રભુ મારી ઉપર કોપ્યો છે કે શું?" શેરડીને ફરી કાપવા મથતાં તે બોલી ઊઠે છે:

"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
નહીં તો ના બને આવું;" બોલી માતા ફરી રડી.

આ જોતાં યુવાનનો હૃદયપલટો થાય છે. યુવાનનું હૃદય ફરી શુદ્ધ બને છે એને ખાતરી છે કે હવે શેરડીમાંથી રસ વહેતો થશે. તે પ્રમાણે બનતાં, શેરડીના રસથી પ્યાલો પહેલાંની જેમ ફરી છલકાઈ જાય છે.

ઉપરની બન્ને કથાઓની જેમ "ગ્રામ્યમાતા"ની કથા પણ રાજવી ને રંક સાથે સંકળાયેલી છે. તૃષા રાજાની આંતર તૃષા-લાલસાનું પ્રતીક બની રહે છે. બહેરામ ગોર ને બાગબાનની

કથામાં ઉનાળો ને અનારના રસની ઘટના છે, તો શાહ કુબાદ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીની કથામાં તૃષાનો કોઈ પ્રસંગ આવતો નથી. છતાં વક્તવ્ય તો બન્ને ગદ્યકથાનું તેમ જ કાવ્યનું એક જ છે. ગાયને ખૂબ દૂધ આપતી જોઈ રાજાને દુર્વિચાર આવે છે ને તેથી જેમ દાડમમાંથી રસ નીકળતો બંધ થાય છે, તેમ ગાય પણ પુષ્કળ દૂધ આપતી બંધ પડે છે. ''ગ્રામ્યમાતા''માં દાડમને બદલે શેરડીના રસથી રાજાની તૃષા હેમંતમાં છીપે છે, પણ જણાશે કે તૃષા લાગવાના બનાવની દૃષ્ટિએ ''ગ્રામ્યમાતા''ને પહેલી કથા સાથે વધુ સંબંધ છે. ત્રણે કથામાં બે ચમત્કાર સરખી જ રીતે આવે છે. રસની કે દૂધની ધાર બંધ થઈ જવી ને બદદાનત દૂર થતાં ચમત્કારથી ફરી પૂર્વવત્ શરૂ થઈ જવી. રાજા જે પ્રજાનો રક્ષણહાર છે, તેની જો દાનત બગડે તો ધરતીમાંથી તેમ વૃક્ષ, ગાય વગેરેમાંથી બરકત જતી રહે, એ આ ત્રણે કૃતિનું પ્રધાન વક્તવ્ય છે.

પણ ''ગ્રામ્યમાતા''માં બનતો બનાવ સંભવાસંભવની દૃષ્ટિએ તપાસવો રહે છે. કલાપીએ જો પહેલી કથામાંથી કદાચ પ્રેરણા મેળવી હોય તોય એમણે આ અંગે ચમત્કાર પર વધુપડતો મદાર રાખી વાસ્તવિકતાનું – હકીકતનું – નિરર્થક ઉલ્લંઘન કર્યું છે એમ લાગે છે.

દાડમમાંથી તે કાપતાં પ્યાલુ ભરાઈ જાય એટલો રસ એની મેળે નીકળી શકે? આવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. એ વિશે કથામાં કંઈ સ્પષ્ટતા નથી, પણ દાડમના દાણા જુદા કરી, ભીના કપડાથી એ દાણા દબાવીને નિચોવવાથી રસ મળી રહે, એ ખુલાસો શક્ય છે. એ કે એના જેવી અન્ય કોઈ પદ્ધતિ સુપરિચિત હોવાને કારણે કથામાં એનો ઉલ્લેખ ન હોય તે સંભવિત છે, પણ જે દાડમની બાબતમાં શક્ય છે તે શેરડીની બાબતમાં નથી. વળી કલાપી તો એવું વર્ણન કરે છે જે ચમત્કાર વિના કેવળ અશક્ય છે.

''પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છૂરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.''

આ આખું ચિત્ર અવાસ્તવિક ને અપ્રતીતિકર છે. પ્યાલો ભરાઈ જાય એટલો રસ શેરડીને કાપતાં ન જ નીકળે. દાડમના રસનો ખ્યાલ કલાપીના ચિત્તમાં સંસ્કારરૂપે સુપ્ત રહ્યો હશે ને તેથી આમ બન્યું હશે? બીજી કથામાં ગાયના દૂધમાં વધઘટ થવાની ઘટના આના પ્રમાણમાં વિશેષ વાસ્તવિક છે, પણ કદાચ આ બીજી કથાથી કલાપી પરિચિત ન પણ હોય.

કોઈ કલાપીના આ નિરૂપણને નરી વાસ્તવદૃષ્ટિએ ન જોવાનું સૂચવે, એને કવિજનિત અત્યુક્તિ પણ ગણે, પરંતુ કવિ આવી અત્યુક્તિ કે ચમત્કારનો જ્યાં ત્યાં આશરો લે, ખાસ પ્રયોજન વિના એમ કરે, તો તે ભાગ્યે નિર્વાહ્ય બને. પછી એમાં કશું સ્વારસ્ય રહેતું નથી.

પણ અહીં આ તુલનાનો મુખ્ય હેતુ તો ત્રણે કથાઓ વચ્ચે જે સામ્ય છે તે નિર્દેશવાનો જ છે.

''ગ્રામ્યમાતા''નું કથાબીજ ''બહેરામ ગોર ને બાગબાન''ની કથા સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે તે સહેજે જણાશે.

તેમ છતાં સમગ્ર કાવ્યનું કલાસર્જન તો કલાપીની પ્રતિભાના જ આવિર્ભાવરૂપ છે.

'ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભુરું છે નભ સ્વચ્છ, સ્વચ્છ દિસતી એકે નથી
વાદળી'

જેવું તાદશ સુંદર ચિત્રણ અથવા

''કમલવત ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે.''

એ શ્લેષયુક્ત મનોરમ ઉપમાચિત્ર તથા અન્ય તાદશ વર્ણન-નિરૂપણમાં કલાપીનું કવિકર્મ સાર્થક નીવડ્યું છે. એમા શંકા નથી.

જોકે હિમભર્યો 'કુતુહલે' 'યુવાને' જેવા શબ્દોમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ કઠે છે.

•

ચૌદમા વર્ષે માતૃભક્ત કલાપી માતા રામબાની છત્રછાયા ગુમાવે છે. આ રામબા અજબ ધૈર્યવતી અને મધ્યકાલીન ક્ષત્રિયાણીને ઉચિત શુદ્ધ દેહ મરજાદના સંસ્કારોથી વિભૂષિત, કાબેલ અને દઢ મનવાળી નારી હતાં એવું ડૉ. ઇન્દ્રવદન દવે એમના 'કલાપી એક અધ્યયન ગ્રંથ'માં નોંધી, આ માતા રામબાની દઢતા અને ધૈર્યનો એક પ્રસંગ ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત 'ધરતીનું ધાવણ ભાગ-૨'માંથી લઇ ટાંકે છે.

''એ મોટી વયનાં રજપૂતાણી રામબા એક વાર ઓરડામાં બેઠા છે. પોતાના સગા ભાઈ મળવા આવેલા છે. વાતો ચાલે છે. અચાનક એ રાણીના ઘેરદાર લેંઘા નીચે થઇને સાથળ ઉપર સર્પ ચડ્યો. સર્પે ડોકું ઊંચું કર્યું, ત્યારે રજપૂતાણીને ભાન થયું. છાનામાનાં, કશી વ્યાકુળતા બતાવ્યા વિના એમણે ઉપરથી સર્પનું ડોકું ઝાલી લીધું. મૂંઝાયેલા દુશ્મને પોતાના શરીર વડે રાણીના સાથળને ભરડો લીધો. એ જમદૂતનું જોર વધે છે તેમતેમ તે બાઇના મોં પર લોહી ધસે છે, છતાં ભાઇની સાથેની વાતોમાં તો એ કશોય વિક્ષેપ દાખવતી નથી, ચોંકેલા ભાઈ પૂછે છે, ''બહેન, કેમ આ લાલ મોઢું? કાંઈ અસુખ?'' ''ના ભાઈ, કંઈ નથી, સહેજ; તમે જાવ ડેલીએ. દરબાર વાટ જોતા હશે.'' ભાઈ ગયા. ઓરડામાં એકાંત હતું, પણ દેહની એબ ઓરડાનેય ન દેખાડાય એવું એ વખતનું માનસ હતું. સાદ કર્યો, ''છોડીઓ! મારો લેંઘો લાવો, મને એરુ વીંટળાયો છે.'' 'બાપ રે!' કહેતી વડારણો રફૂચક થૈ, તોય રજપૂતાણી ન ડગી. સર્પને બરાબર દબાવીને સંભાળથી ઊઠ્યાં. જીવ જવા જેવું થાય છે, પણ ધીરે રહી સામી ઓળવણથી બીજો લેંઘો લીધો, એક હાથે લેંઘો બદલ્યો; બીજે હાથે સર્પને લેંઘા સમેત ઝોંટીને દૂર ફગાવ્યો.''

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

ભટ્ટ વલ્લભ મેવાડો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામ સુધીના લેખકોને સાંપ્રદાયિક વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે પાડી શકાય એમ છે. મીરાં, નરસિંહ અને દયારામ વૈષ્ણવમાર્ગનાં, શામળ અને શિવાનંદ શૈવમાર્ગી, અખો, પ્રીતમ, ભોજો અને ધીરો વેદાંતી, વલ્લભ ભટ્ટ અને રણછોડજી દીવાન શાક્ત સંપ્રદાયના લેખાય. વૈષ્ણવમાર્ગમાં પણ કેટલાક રામભક્ત તો ઘણા કૃષ્ણભક્ત છે. આ સર્વમાં પ્રબળ વૈષ્ણવનો કૃષ્ણભક્તિમાર્ગ છે. એની છાયા બીજા બધાય સંપ્રદાય ઉપર પડી છે. એ સાહિત્યનું અનુકરણ શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાયે કર્યું છે. હિંદુ ધર્મમાં આ સર્વ પંથ તદ્દન અલગ કે એકબીજાને અસહ્ય નહોતા. કેટલાક તો દરેક દેવદેવીને નમતા. સહિષ્ણુતા અને સહિયારા પંથ ગુજરાતની ધાર્મિકતામાં છે, છતાંય શૈવ અને શાક્તનું સાહિત્ય વૈષ્ણવ અને વેદાંતીથી ઘણું ઓછું છે.

શક્તિની ઉપાસના વેદકાળથી દવાતમયી ''અદિતિ'' રૂપે થયેલી છે. શક્તિ કાર્યસાધક ગણાઈ છે. ગાય પણ શુદ્ધ શક્તિનું સ્વરૂપ છે. ઉપનિષદમાં દેવીપૂજા સ્થાને છે. શાક્તોનું તંત્ર સાહિત્ય અનોખું છે અને કંઈક અંશે ગુપ્ત છે. પુરાણમાં દેવી-ભાગવત અને માર્કંડેય પુરાણમાં દેવી માહાત્મ્ય છે. સંસ્કૃતમાં બાણ કવિએ ચંડીશતક લખ્યું છે. ઈ.સ. ૬૦૮માં એનો શ્લોક શિલાલેખમાં કોતરાયેલો છે. શંકરાચાર્ય પણ શક્તિના ઉપાસક હતા. શિવ અને શક્તિનું એકાકારપણું મનાયું છે. તાંત્રિકો સ્ત્રીને શક્તિસ્વરૂપે પૂજે છે. તેઓ સાધનામાં સ્ત્રીને એક સાધન માને છે. પાંચ મકારમાં સ્ત્રીસાધનનું વિકૃત, હલકું રૂપ તાંત્રિકોએ માન્ય રાખ્યું છે. વામ અથવા કૌલમાર્ગ ધર્મનું કલંક છે – તેમની ફિલસૂફી ગમે તે હોય તોપણ શૈવોમાં કાપાલિકો, વૈષ્ણવોમાં પુષ્ટિમાર્ગી અને શાક્તોમાં વામમાર્ગીઓએ અનતે આચારમાં ધર્મને અધર્મ અને વિકૃત કર્યો છે. આ સંપ્રદાયો ઘણી રીતે છાનાછૂના પ્રસર્યા છે.

ગુજરાતમાં દેવીની ઉપાસના નવચંડી, શતચંડી જેવા પ્રયોગોમાં આજ પણ ઉઘાડી રીતે ઊજવાય છે, પરંતુ ''દેવી કવચ'' ભણનાર જાણે છે કે તેમાં શક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પૂજાય છે. શિવ-પાર્વતીના લગ્નપ્રસંગમાંય સતીરૂપે શક્તિ જોવાઈ છે. કાલિદાસે ''કુમારસંભવ'' એ વસ્તુ ઉપર રચ્યું છે. વલભી સમયથી ગુજરાતમાં આરાસુરની અંબાનું માહાત્મ્ય પ્રચલિત છે. રજપૂતો માતાના પૂજારી હતા. યુદ્ધમાં મનુષ્યવધ માટે માતાના આશીર્વાદ માગતા. શિવાજીનો પણ શક્તિમયી ભવાનીથી વિજય થયો હતો. ભાલણે ચંડીઆખ્યાન લખ્યું છે. પ્રેમાનંદે પણ દેવીચરિત્ર લખ્યું છે. એટલે સહેજે કહી શકાય કે ઈસુની સત્તરમી સદીમાં ગુજરાતમાં કવિ વલ્લભે પ્રચલિત અને પ્રખ્યાત કરેલ શાક્ત સાહિત્યનાં મૂળ ઊંડાં છે, વલ્લભ પ્રથમ ગરબાલેખક નહીં, પરંતુ પ્રસિદ્ધ ગરબા-ગાયક છે.

ગુજરાતમાં ત્રણ સ્થાનક

'ભગવતી ભાગવત'માં એકસો આઠ દેવીનાં સ્થાનકો ગણાવ્યાં છે. ગુજરાતમાં આબુ સામે આરાસુરી અંબા, પૂર્વે પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી અને

વચ્ચે ચુંવાળમાં બહુચરાજીનાં સ્થાનક જાણીતાં છે. કામરૂપની કામખ્યા એથીય વધારે માન્ય છે. હિંદમાં બંગાળ વધારે દેવી ઉપાસક છે. કાલિકારૂપે તેઓ માતાને પૂજે છે. દેવીનું કાલિકાસ્વરૂપ ભયંકર છે. ગુજરાતમાં ''વાઘેશ્રી'' તથા ''આશાપુરી'' સ્વરૂપે પણ દેવી પૂજાય છે. આ સર્વ સ્વરૂપોમાં અંબાનું સ્થાન વધારે પ્રાચીન અને મહત્ત્વનું છે. નાગરો અને રાજપૂતોની તે માતા છે. જૈન વિમળશાહે પણ તેને આરાધી છે. 'રાસમાળા'માં તેના ઇતિહાસની ઝાંખી છે. અંબા તે હિમાચળની પુત્રી અને પ્રબળ શિવની પત્ની છે. તે દુર્ગાનો સાક્ષાત્ અવતાર હોઈ જગતની માતા સ્વરૂપે શાંત અને કલ્યાણી છે. ભગવાન બાળકૃષ્ણના કેશનું મુંડન અંબાજીના સ્થાનકે થયું હતું. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હિમાલય ન હતો ત્યારે અરવલ્લીની હારમાળા અસ્તિત્વમાં હતી.

પાવાગઢની કાલિકાનું સ્વરૂપ નિરાળું છે. કાલિકાને રુધિરપાન પ્રિય છે. તે સંહારનું સ્વરૂપ છે. પાવાગઢ ઉપર ૨૫૦૦ ફૂટ ઊંચે વસતી કાલિકાનું સ્થાન વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં છે. વનરાજના સાથી જાંબ અથવા ચાંપાએ પાવાગઢ વસાવ્યાનું કહેવાય છે. પતાઈ રાવળ જયસિંહ ચાંપાનેરનો છેલ્લો રાજા હતો. એણે મલિક આસદને હરાવી માર્યો તેનું વેર લેવા મહમદ બેગડાએ હુમલો કર્યો. બે વખત પાવાગઢની લડાઈમાં હારેલા મુસલમાનોએ ઈ.સ. ૧૪૮૪ની ૧૭મી નવેમ્બરે ધાર્મિક અને બેફામ રજપૂત લડવૈયાઓને હરાવી ગઢ લીધો. આ ઐતિહાસિક ઘટના ગરબારૂપે ગવાય છે. ગરબામાં ઐતિહાસિક સત્ય નહીં, પરંતુ કાલીની મહત્તા અને તેનો પ્રતાપ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે.

બહુચરાજીનો ઇતિહાસ તદ્દન જુદો છે. એક વખત બહુચરા, બુત અને બાલાલ નામે ત્રણ ચારણની સ્ત્રીઓ પગપાળી ગામ જતી હતી. તેવામાં ઠાકરડાઓએ તેમને લૂંટતાં ત્રણે સ્ત્રીઓ આપઘાત કરી મરી ગઈ. આ ત્રણે સ્ત્રીઓ દેવી થઈ એવી એક લોકવાયકા છે. તેમાં બહુચરાની ચુંવાળમાં, બુતની અરજણમાં અને બલાલની શીહોલમાં સ્થાપના થઈ. બહુચરાનું આજનું સ્થાનક ઈ.સ. ૧૭૮૩માં દામાજીરાવ ગાયકવાડના પુત્રે કોઈક રોગની બાધા ઉતરાવવા બંધાવ્યું છે. આમ ત્રણે દેવીઓ જેની ઉપાસના કરતાં વલ્લભે સાહિત્ય રચ્યું છે તેનો ઇતિહાસ ભિન્ન છે.

કવિ તથા એના ગરબા

વલ્લભનો જન્મ સંવત ૧૬૯૬ (ઈ.સ. ૧૬૪૦)ના થયો હતો એમ કહેવાય છે. તેના પિતા હરિભટ્ટ અમદાવાદ પાસે નવાપુરાના રહેવાસી હતા. વલ્લભને ધોળો નામે જોડકો ભાઈ હતો. વલ્લભને તેરમે વર્ષે કવિતાનો રસ લાગ્યો હતો. બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તે વૈષ્ણવમાર્ગી હતો છતાં પોતે દક્ષિણાચારી પંચમકારનો અધિકારી થયો હતો. પરંતુ વામમાર્ગ તરફ તેનું લક્ષ હતું નહીં. તે વડનગરમાં પરણ્યો હતો. સો વર્ષ અને એક દસકે, ઈ.સ. ૧૭૫૧માં, તે વિદેહ થયો. તેના આયુષ્યની દોરી લાંબી હતી તે કરતાંય તેની નામના વધારે વ્યાપક હોવાથી, સાહિત્ય સાથે અને સ્ત્રીઓના કંઠમાં તે ચિરાયુ રહેશે.

વલ્લભને આપણે શક્તિના ઉપાસક કરતાં વધુ અંશે, ગરબા ને સાહિત્ય અને કળાના સ્વરૂપે ઘડનાર ગણીએ. ગરબા એ ગુજરાતની ગૌરવભરી સંસ્થા છે. તે સમૂહસ્તવન, કીર્તન, ગાયન, વાદન અને નૃત્યનો એક પ્રકાર છે. ગરબાનું ધાર્મિક સ્વરૂપ આજે ઘસાયું છે અને વીસરાયું છે, પરંતુ જો સ્ત્રીઓને સાહિત્યના કોઈ પણ એક અંગે અનુપમ ઉલ્લાસ, ઊર્મિ, આનંદ, વાચા અને ભાવભરી અંગમુક્તિ આપી હોય તો તે ગરબાએ આપી છે. બહુચરાજીના ભક્ત વલ્લભે બહુચરાજીના શણગાર, આનંદ, કળિયુગ, કજોડું, મહાકાળી ને આરાસુરી એ વિષયો પરના ગરબા તેમ જ વૈષ્ણવ સાહિત્યના પડછાયા અને પડઘા જેમાં માતાના વસંત અને ફાગણનાં પદ, વાર અને માસ પણ છે, તે લખ્યાં છે. વલ્લભ કુળ ધર્મે વૈષ્ણવ હોવાની માન્યતાની આ કંઈક સાબિતી હશે!

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વલ્લભના ઘણા ગરબા રસીલા નથી તેમ જ ઊંચી કક્ષાનાય નથી, પરંતુ એ પહેલો જાણીતો અને જૂના જમાનામાં માનીતો ગરબા-લેખક હોવાનું સ્થાન ધરાવે છે. ગોવર્ધનરામે તેનું અનુકરણ કરી ''બીરદાળી મા'' નામનો ગરબો લખ્યો છે. આથી વધુ સુંદર અંજલિ અને આદરમાન કયું હોઈ શકે? ગરબા અને રાસ વચ્ચેનો તફાવત ધાર્મિક છે, તેટલો જ સામાજિક છે. રાસ ભાગવત જેટલો પુરાણો છે. ગરબો શક્તિની આરાધના સાથે જન્મ્યો છે, રાસ, ગોપ, ગોવાળીઆ, આહીર અને ભરવાડનો છે. પુરુષ અને સ્ત્રીનું તે ઐક્ય કરે છે, રાસ શણગાર રસનો છે. ગરબો અંધારી રાત્રે દીપક જ્યોતનો છે. ગરબો એ શક્તિનો ઉત્સવ છે. ગરબો નવરાત્રિમાં માતાનું આરાધનસ્વરૂપ છે. છિદ્રો પાડેલી અને શ્વેત રંગેલી કંકુથી છંટાયેલી માટલીમાં દીવો પ્રગટાવી ચાયણી ઢાંકે છે તેને ગરબો કહે છે. ગરબાની આસપાસ તાળી સાથે ગોળ ફરતાં માતાની કરાતી સ્તુતિને ગરબે રમવું કે ગાવું કહે છે. પોળ કે શેરીને ચકલે આસો માસના પહેલાં દશ દિવસે આવા ગરબા સ્થળેસ્થળે ગુજરાતમાં ગવાય છે. ''સોના ગરબો શિર ધર્યો ને રમતા વાધ્યો રંગ'' એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ગરબો માથે મૂકીને પણ ગાવાનો રિવાજ હશે.

ગરબે ફરતાં રે મા જાળિયા;,
તેના દીપક જ્યોત અપાર;
કમળ દીપક રે મા કોડિયાં;
તેની શોભાતણો નહીં પાર.

ઘીના દીવાની જ્યોતમાં જે દિવ્યતા સમજાઈ છે. તેનું આ એક સ્વરૂપ છે. દિવાળીમાં પ્રગટાવાતી દીપમાળ, નદીમાં તરતા મુકાતા દીવાઓ, એને આરતીમાં ફેરવાતી નાની જ્યોત એ હિંદુ ધર્મે દેવતામાં જોયેલું દેવી સ્વરૂપ છે. હોમહવનની જ્વાલાને પાવક માનનાર પ્રજાનું આ અગ્નિપૂજન હશે! વલ્લભે અંબાજીના શણગારના ગરબામાં નારીદેહના બાહ્ય શણગારની ઝાંખી કરાવી છે. દયારામે મોહિનીસ્વરૂપના ગરબામાં પણ એવાં જ આકર્ષણ ચીતર્યાં છે. પ્રેમાનંદે દમયંતીની એવી જ સૌન્દર્ય કલ્પના કરી છે. સાહિત્યે સ્ત્રી તથા સૌન્દર્યને એકાંગ કર્યાં છે.

શક્તિની વિરાટ કલ્પના

મહાદેવની સંહારક શક્તિ સાથે જગદંબાની વિનાશક શક્તિ કલ્પાયેલી છે. આરાસુરના ગરબામાં અંગે આયુધ ધરેલી અંબાના વર્ણનમાં આ કલ્પનાને મૂર્ત કરવામાં આવી છે. ચંડીપાઠના વાચક જાણે છે કે હિંદુ ધર્મે શક્તિની કેવી વિરાટ કલ્પના કરી છે. ત્રિશૂળ અને ખડ્ગધારી દેવી ચંડમુંડ, રકતબીજ અને મહિષાસુર જેવા અસુરોને ચાંચડ માફક મસળી નાખે છે. કાળ જતાં દેવીની શુદ્ધ અને સુંદર કલ્પનાને અજ્ઞાન જનતાએ વહેમનાં પડ ચઢાવ્યાં છે. માતા ઘણા રોગની જનેતા આજે વહેમીલા ગુજરાતમાં મનાય છે. જીવનમાં રહેલી ઊણપને પૂરવા દૈવી શક્તિની આરાધના કરી તેને પ્રસન્ન કરવાનો મોહ શાક્ત સંપ્રદાયમાં છે. અંધશ્રદ્ધાએ કરેલું ધર્મનું વિકૃત રૂપ, કલંક પણ એ સંપ્રદાયમાં છે. સમાજના આચારવિચાર ઉપર એણે ન ઇચ્છવાયોગ્ય અસર કરી છે. વલ્લભને સમજવા માટે શક્તિસંપ્રદાય સમજવો આવશ્યક છે. વલ્લભ જાતે તો શુદ્ધ, નિર્મળ હ્રદયનો ભકત છે.

પૃથ્વી એનું પીઠ, ગગન ગહન ચંદરવો,
ચારુ ચામર વાય, તેજ દીપે છે ગરવો.
અભિષેક જળતત્વ, ચિતિશક્તિ સચરાચર,
મા! તું સફળ મહત્વ, વ્યાપક કહે સુર મુનિવર

એ માનસને મન દેશ પણ ''મા'' છે દેશની નદીઓ પણ ''માતા'' છે.

મહાકાળીનો ચિરંજીવ ગરબો

વલ્લભનો આનંદનો ગરબો પ્રખ્યાત છે તે કરતાંય મહાકાળીનો ગરબો આજ સુધી અને હવે પછી ચિરકાળ રહેવા સંભવ છે. આ ઉપરાંત, કલિકાળનો ગરબો અને કજોડાનો ગરબો સાહિત્ય કરતાં સામાજિક દૃષ્ટિએ વધારે અગત્યના છે. અહીં ગરબાનો રાગ જુદો પડે છે એટલું જ નહી, પરંતુ ગરબો ધાર્મિક કાયા છોડી સાહિત્યના વહેણ અને વાચાનું અંગ બને છે. સાહિત્ય અને ગુજરાતના જીવનઉલ્લાસનો એ અપૂર્વ નવ અવતાર લે છે. અજવાળી કે અંધારી રાત્રિના આનંદનું એ સાધન બને છે. ગરબો અને શક્તિ જાણે છૂટાછેડા કરે છે. અહીં વલ્લભ સાહિત્યસર્જક બને છે.

મહાકાળીના તોંતેર લીટીના ગરબામાં વલ્લભે ચાંપાગઢના પતનનો કરુણ વૃતાંત આપ્યો છે. તે એનો સાહિત્ય અને સંગીતની દૃષ્ટિએ આજ સુધી અખંડ રહેલો ગરબો છે. હરગોવિંદ નામના કોઈ લેખકે તેનું હિંદી રૂપાંતર કર્યું છે. તેમ જ હરિદાસ નામના બીજા લેખકે તેને પોતાને નામે ચઢાવ્યો છે. એ ગરબામાં ઇતિહાસનું ઉલ્લંઘન કરાયું છે. રાજાની એક અધર્મી ભાવનાએ તેનું રાજ્ય ભસ્મ થતું દેખાડયું છે.

લીધું લીધું ચોટું ચાંપાનેર કે,
રાજા ગઢ રોળીયો રે લોલ,
રોળ્યા સુબા ને સરદાર કે,
પુત્ર પાટવી રે લોલ.
જોબનવંતી નારીઓ અનેક કે,
મુગલો વળગ્યા ફરી રે લોલ.

આ ગરબામાં કરુણતાના અંશ છે, વર્ણનની સચોટતા છે અને દેવીની શક્તિનો પરચો છે, પરંતુ આથીય વધારે કરુણ અશ્રુભર્યું વર્ણન અને નિરીક્ષણની વધારે ઝીણવટ કજોડાના ગરબા છે. આજથી બસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતની અગ્રવર્તી સુકોમળ અને સુંદર એવી નાગરી નાતમાં લગ્નની અસંગતતા કેવી હતી તેનો ખ્યાલ બીજે ક્યાંય જડે એમ નથી. રાજકીય દુર્દશાના અધમાધમ કાળમાં સામાજિક અંધતાના દિવસોમાં કાળા વાદળની રૂપેરી રેખા જેવું આ ગરબાનું ચિત્ર રહેશે. સામાજિક સુધારાનો ખ્યાલ અંગ્રેજોએ આણ્યો છે એ મતને આ ગરબો મરણિયો ફટકો છે. જે પ્રજા ભૂતકાળમાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય, શૌર્ય, સ્વતંત્રતાના મોહક આદર્શ જોઈ રહી છે તેના માનસ અને ભવિષ્ય માટે બેફિકર રહી શકાય. આજના સુધારાનો ખ્યાલ આર્યો માટે છેક જ નવો નથી કે પશ્ચિમનો નથી. સુધારાની રીત નવી છે, ખ્યાલ નવો નથી.

કુંવારિકાઓ જ્યારે ચોખાનું અલૂણા વ્રત લઈ ગોરો કરે છે ત્યારે યુવાનીના સુખી વિલાસી દિવસો યાચે છે. વલ્લભ એ વ્રતને અનુલક્ષીને સહેજ કટાક્ષમાં, કંઈક નિરાશામાં કલ્પાંત કરે છે.

ગોરમા ઘરડો તે ભરથાર કે,
આપ્યો મુજને રે લોલ;
ગોરમા ધીક્ક કીધો અવતાર કે,
શું કહું તુજને રે લોલ.
ગોરમા હું તો નાહનું બાળ કે,
એ મોટો બુઢ્ઢિયો રે લોલ;
ગોરમા દીઠેથી પડે ફાળ કે,
મુરખ મુઢિયો રે લોલ.
ગોરમા સહુને મન દિવાળી કે,
મારે મન હુતાશની રે લોલ;
ગોરમા મ્હારા કરમના ભોગે કે,
તો હું નિરાશણી રે લોલ;
ગોરમા જણતાં ન દીધી ફાંસી કે
વીખ દઈ મારતી રે લોલ;
ગોરમા લોક સાથે કરું વાત કે,
તારે મા વારતી રે લોલ.

વિનષ્ટ થયેલી સંસ્કૃતિનો અવિનાશી ભણકાર અહીં સંભળાય છે.

કળિકાળ અને કવિઓ

સામાજિક દૃષ્ટિએ વલ્લભનો કળિકાળનો ગરબો વિચારણીય છે. કલિકાળની કલ્પના ઘણી પુરાણી છે. પુરાણા સમયથી કળિયુગનું કલ્પાંત થતું આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં, પ્રીતમે તેનાં પદોમાં, વલ્લભે તેના ગરબામાં, કૃષ્ણરામે ચારસો ચાળીસ લીટીના કાવ્યમાં અને ગોવિન્દરામે કળિકાળનાં વર્ણન અને લક્ષણ બતાવ્યાં છે. બહુચરાજીની સ્તુતિ કરતાં વલ્લભે કળિયુગનો કોપ વર્ણવ્યો છે. તેને મન દેશવેશ ફરી ગયાં હતાં. ધર્મ ચાલ્યો ગયો હતો, અને નારી કુલટા થઈ હતી. હિંદુ તરક સાથે ભળી – જાત ભૂલ્યા, સત્ય લુપ્ત થયું, નદીનાં નીર ઘટ્યાં, અને મનુષ્યનું આયુષ્ય અલ્પ થયું માન્યું છે. વલ્લભ પછી

લગભગ સો વર્ષે લખાયેલું કૃષ્ણરામનું કળિકાળનું વર્ણન મુદ્દાસર અને સરસ છે. કૃષ્ણરામના રસાળ વર્ણનમાં સાહિત્ય પણ છે.

વાટે વાટે વ્યાસ, થઈને માણ વજાડે;
પાંચે બેઠા પાસ, તેહ તાળિયો પાડે.
શ્રુતિ સ્મૃતિની વાત, કાળ જીવ ઈશ્વરની
જાણે નહિ કાંઈ જાત રાગ તાલ કે સ્વરની
પિંગળ રીતે છંદ, કવિતા કરી ન જાણે;
પોતાતણા પ્રબંધ, રચી રાગડા તાણે,
ફારશિયોના હરફ, વસ્યા વિપ્રની વાણે,
ગજલ રેખતા તરફ ગળતા દીઠા ગાણે,

–કૃષ્ણરામ

કૃષ્ણરામને મન સમાજમાં ઝેરવેર વધી ગયાં હતાં. મદિરાપાન થતું હતું. ધર્મ ચાલ્યો ગયો હતો. શેરીની ગંદવાડે ન્યાતનાં જમણ થતાં. રડવું કૂટવું એ સ્રીનો ધંધો થયો હતો. ગાળો બોલવી એ સાધારણ વાત હતી. વ્યસન વધ્યાં હતાં. લોક ભાંડભવાઈઓ જોતા. નમસ્કાર તજી સલામ કરવી શરૂ થઈ હતી. ન ખાવાનું ખવાતું. વૃદ્ધ-લગ્ન, ને બાળલગ્ન થતાં હતાં. લાંચરુશવતનું દરબારે જોર હતું. ચોરીનો ઉપદ્રવ હતો. તોલમાપમાં છેતરપિંડી થતી. વેપારમાં પ્રામાણિકતા રહી નહોતી. કડીઆ, સુતાર, સોની અને બીજા કારીગર દગો કરતાં અચકાતા નહીં. વૈરાગી, ગોસાંઈ, ટેલીઆ ફરતા હતા. પિત્તળ સોનું કહી વેચાતું. રૂપિયામાં તાંબુ ભેળાતું. જોશી ગરોડા ભમતા ને ભવિષ્ય જોતા. નીતિનાં બંધન અને મર્યાદા રહ્યા નહોતાં. સાસરામાં સ્રીઓ લડતી. નિર્ધનતાનું દુઃખ સ્રીઓને સાલતું. પાપનો પુંજ જગતમાં ભરાયો હતો, વધ્યે જતો હતો.

કળિયુગ વર્ણવનાર દરેકના સૂર, – તે વલ્લભ હોય કે કૃષ્ણરામ હોય – દરેકની એક જ ફરિયાદ છે કે સમાજની રહેણીકરણી, મનોવિચાર ફર્યાં હતાં. અધર્મની મર્યાદા અમાસની ઓટની હદે આવી હતી. સાહિત્યમાં કળિયુગનાં વર્ણન પુરવાર કરે છે કે સમાજની પડતી અને હિંદુ આચારવિચારનું ફરેલું ચક્કર સાહિત્યકારના લક્ષમાં હતાં. પોતાની નિર્બળ પડતી દશાનો ખ્યાલ અને જાગૃતિના પહેલા પહોર જેવો હોય!

વલ્લભકૃત કળિ-વર્ણન

વલ્લભના કળિવર્ણનમાં સત્યાસીનો દુકાળ નોંધાયો છે. સાહિત્યને અક્ષરે પ્રેમાનંદે વિ. સં. ૧૭૨૯ (ઈ. સ. ૧૬૭૩)નો દુકાળ નોંધ્યો છે. વલ્લભે વિ. સં. ૧૭૮૭ (ઈ. સ. ૧૭૩૧) અને પ્રીતમે વિ. સં. ૧૮૪૭ (ઈ. સ. ૧૭૯૧)ના કારમા કાળ અમર કર્યા છે. ઇતિહાસને પાને ઈ. સ. ૧૬૩૧-૩૨, સત્યાસીનો, ઈ. સ. ૧૬૮૪, ઈ. સ. ૧૬૯૮, ઈ. સ. ૧૭૯૧, ઈ. સ. ૧૭૪૭ અને ઈ. સ. ૧૮૦૩ તોંતેરો દુષ્કાળ જડાય છે. દુષ્કાળ એ દેશ ઉપર ઇશ્વરની અવકૃપાએ ઊતરેલી મહાન આફત હતી. પ્રેમાનંદ અને વલ્લભે વર્ણવેલા દુકાળ ઇતિહાસનાં પાનામાં નથી. પ્રેમાનંદ, વલ્લભ અને પ્રીતમ એ ત્રણેય અધર્મને દુકાળનું કારણ માને છે.

સંવત સત્તર સત્યાશિએ હો બહુચરી,
સૃષ્ટિ સત્યતજાવ્યું,
અકળાવ્યા અઠાશિયે હો બહુચરી,
વિધવિધ પડી વિપત્ય,
અકરાકેર અતિ થયું હો બહુચરી,
માઠા રુઠ્યા મેહ,
દેવત દુનિયાનું ગયું હો બહુચરી,
દુર્બળ દીસે તેહ,
વિત્ત વિના વસુધા કરી હો બહુચરી,
રસ કસ ન રહ્યો રેષ,
અમૃતતા અળગી ધરી હો બહુચરી,
સ્વાદ ન પામે શેષ.
અન્ન અતિ મોંઘાં હુવે હો બહુચરી,
અધર્મ વાધ્યો અસાધ્ય,
કો કોની કરણી જુવે હો બહુચરી,
એક થકી એક અગાધ.

આ દુકાળના વર્ણન ઉપરથી વલ્લભની હયાતીના સમયનો નિર્ણય થાય છે. ઈ.સ. ૧૭૩૧ (વિ.સ. ૧૭૮૭)માં તે હયાત હોવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તેના આનંદના ગરબામાં તિથિવાર આપેલાં છે.

સંવત દશ સાત ને ફાલ્ગુન સુદિએ મા,
તિથિ તૃતીયા વિખ્યાત શુભ વાસર બુધે મા.
રાજનગર નિજ ધામ, પૂર નવિન મધ્યે મા,
આઈ આદ્ય વિશ્રામ, જાણે જગત બધે મા,
કરી દુર્લભ સુલભ, રહું છું છેવાડો મા,
કર જોડી વલ્લભ કહે ભટ મેવાડો મા.

આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ઈસુની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જન્મી તેણે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે.

વલ્લભ પછી નાથ ભવાન (ઈ.સ. ૧૬૮૧-૧૮૦૦) નામના કાઠિયાવાડી નાગરે ''અંબા આનન''નો ગરબો રચ્યો છે. મીઠું (ઈ.સ. ૧૭૩૮-૧૭૯૧) નામના મોઢ બ્રાહ્મણે શાક્ત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય લખ્યું છે. છેવટે કવિબાલે ઈ.સ. ૧૮૫૮-૯૮) શંકરાચાર્યના ભગવતીસ્તોત્ર સૌન્દર્યલહરીનો સરસ સમશ્લોકી અનુવાદ કરી શક્તિ અને સાહિત્યને સજાવ્યાં છે.

પરંતુ શક્તિની ઉપાસના માટે વલ્લભને સાહિત્યમાં સ્થાન નથી. એનું સાહિત્ય-આસન ગરબાના કિરણમાં છે. નવા સામાજિક ઉલ્લાસના સ્રષ્ટા તરીકે તેને જોવો યોગ્ય છે.

સુરેશચંદ્ર દીક્ષિત

વૃદ્ધાવસ્થામાં વસંત

જીવનસંધ્યાએ, મનુષ્યની જિંદગીની ક્ષિતિજ ઉપર ઘેરા રંગો સામાન્યતઃ જોવા મળે છે. તેનું માનસ ભયભીત અને નિરાશાવાદી થતું જાય છે. તેને આત્મસંરક્ષણ માટે ચિંતા હોય છે. શારીરિક અને માનસિક અશક્તિ તેને અસહાય કરતી હોય, એવો ભાસ થાય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ ઘણાં કારણો પર અવલંબે છે, પણ મુખ્યત્વે પોતાનો સમય કેવી રીતે વીતાવવો, તેની સૂઝ ન પડતી હોવાથી, આ દશા વધુ કરુણ થતી રહે છે. જો આ સંજોગોમાં તેને કાંઇ કાર્ય મળી રહે – જે તેના સ્વભાવ, અભિગમને અનુકૂળ હોય, તો તે આ વર્ષોની કટુતાને ઘટાડી શકે, પણ આવા કાર્ય માટે પૂર્વતયારી આવશ્યક છે ને વૃદ્ધાવસ્થા બારણે ટકોરા મારતી આવે ત્યારે જ શોધવા માંડીએ તો પરિણામ સ્વીકાર્ય ન પણ આવે. પૂર્વતૈયારી ઉપરાંત, પૂર્વયોજના પણ હોવી ઘટે!

મારા એક મિત્રને વૃદ્ધાવસ્થાનાં વર્ષોનો વિચાર એમની મધ્યવયના દિવસોમાં આવ્યો. તેમણે નક્કી કર્યું કે એવું કાંઇ કાર્ય અપનાવવું જે વર્ષોમાં પણ ચાલુ રાખી શકાય. એમને ટપાલ–ટિકિટોનો સંગ્રહ કરવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો. હવે ઘણા એમ માને છે કે આ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા લોકો માટેની, સમયને અનઉપયોગી રીતે પસાર કરવાની એક રીત છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, તેમ નથી. એમણે ટિકિટોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ભારત અને દેશ–પરદેશની ટિકિટો, ફર્સ્ટ ડે કવર્સ, પોસ્ટમાર્ક વગેરેનો પણ અભ્યાસ કર્યો. બનાવટી ટિકિટોનો પણ અભ્યાસ કર્યો ને થોડાં વર્ષોમાં તે આ વિષયમાં નિષ્ણાત ગણાવા લાગ્યા. તેમણે દેશી રાજ્યોની ટિકિટો અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોની ટિકિટો, સંત, મહાપુરુષ, જાહેર સ્થળો વિશેની ટિકિટો, પશુ, પક્ષી, પુષ્પ વગેરેની ટિકિટો – એમ વિવિધ પ્રકારની ટિકિટો ભેગી કરવા માંડી. આમ કરતાં તેમણે ગાંધીજી વિષયક ટિકિટો પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું અને આજે તેમની પાસે તેમના જીવનનાં ઘણાં પાસાંને આવરી લેતી ટિકિટો, કવરો વગેરે એકઠાં થયા છે અને તે સામગ્રી એટલી સમૃદ્ધ છે કે તેનું પ્રદર્શન પણ ભરવાને ઉત્સુક છે. ગાંધીજી આફ્રિકામાં હતા, ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા, તેમનું અવસાન થયું – એવા અનેક પ્રસંગોને વણી લેતી પરદેશની ટિકિટો, કવર પર તેમના મંત્રો (દા. ત. અસ્પૃશ્યતા, નિરક્ષરતા, સર્વધર્મ સમાનતાને લગતા વગેરે) – આ સર્વનું સંયોજન એટલું સુંદર કર્યું (અને કરે છે) કે તેમને સમય કેમ પસાર કરવો તેનો વિચાર પણ કરવો પડતો નથી. વળી, આ 'હોબી'ને લીધે તેમનું જ્ઞાન વિસ્તરતું જાય છે. તેઓ આ બાબત પર લેખો લખે છે, વાંચન માટે પણ પ્રથમથી જ તૈયારી કરી હોવાથી, અત્યારે તે દિશામાંથી ખાસ ચિંતા નથી. વળી, કોઈ પણ વ્યસનના બંધાણી ન હોવાથી, નિયમિત વ્યાયામ અને શારીરિક દેખરેખ હોવાથી તેઓ અત્યારે કોઈ પર પણ બોજો થયા નથી, કોઈને આભારી અથવા પરવશ થયા નથી. મન રોકાયેલું પ્રફુલ્લિત રાખે છે, બીજાને યથાશક્તિ સહાય કરે છે, અને તેય સંયુક્ત કુટુંબમાં અને આધુનિક સમયના

પવનથી પ્રભાવિત થયેલા યુવાન સ્નેહીઓના સાન્નિધ્યમાં પણ દિવસો સુખેથી ગાળે છે. વય વધે શારીરિક, માનસિક શક્તિમાં ઘટાડો થતો હશે, પણ આ બાબતને આવશ્યક હોય તેથી વધુ મહત્ત્વ ન આપવું, એ યોગ્ય અને સ્તુત્ય પગલું છે. મારા જીવનમાં મેં એવી કેટલીક વ્યક્તિઓનો પરિચય કેળવ્યો હતો. જેઓ મોટી ઉંમરે પણ કાર્યરત રહી, સંસ્થાને પ્રગતિને પંથે જાળવી શકતા, નવસારીમાં એક કૉલેજના તેઓ પ્રિન્સિપાલ, પણ તેમનો આદર્શ આ સંસ્થાને આગળ લાવવા માટે, તેમાં નવા વિષયો ઉમેરવા પ્રત્યે જતો. માઇક્રોબાયોલૉજી જેવો વિષય તે વર્ષોમાં (આશરે ૧૯૫૫ની આસપાસ) અસામાન્ય હતો, સાઇકૉલૉજીની કેટલીક શાખાઓ તેમણે આ કૉલેજમાં શીખવવી શરૂ કરી, પ્રૉફેસરોને સંશોધન કરી પુસ્તકો લખવા પ્રેર્યા; તેમને આસપાસનાં ગામડાંમાં વિદ્યા પ્રત્યે, સહાનુભૂતિ પ્રસરે તે અર્થે વ્યાખ્યાનો આપવા જવા કહ્યું, ધીમેધીમે દક્ષિણ ગુજરાતની વિશિષ્ટતાઓ પારખી, ત્યાં એક યુનિવર્સિટી રચાય તે માટે પ્રયાસ આદર્યો. આમ, પોતાની ઉંમરને અવગણી, કાર્યરત રહી, વિદ્યા અને સાહિત્યની સેવા કરી, અનેકને પ્રેરણા આપી અને આ કૉલેજનાં મૂળ ઊંડાં થાય, એમ તકેદારી રાખી.

પરદેશ દૃષ્ટિ વાળીએ તો આપણને ત્યાંથી પણ ઉદાહરણો મળશે. આ સૈકામાંથી તેમ જ ગઈકાલ અને પરમ દિવસના સમય-ખંડોમાંથી એમાં વધુ ધ્યાનાકર્ષક નામો બે સાહિત્યકારોમાં સહજ સ્મરે છે ડૉ. સેમ્યુઅલ જોન્સન અને જોહન મીલ્ટન.

ડૉ. જોન્સનની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી. શારીરિક વ્યાધિઓથી તેઓ પીડાતા હતા. કુટુંબમાં પત્નીનું અવસાન થયા પછી, તેઓ એકલા પડી ગયા હતા. આંખેથી તેજ લગભગ નષ્ટ થયું હતું. આવા વિપરીત સંજોગોમાં તેમણે આંગ્લ ભાષાની પ્રથમ પ્રમાણિત 'ડિક્સનરી' (શબ્દકોષ)નું પ્રકાશન કર્યું. અસંખ્ય શબ્દો, તેના અર્થ (અને તે પણ અવતરણ સાથે) તેનો ઉચ્ચાર, સ્પેલિંગ, તેની વ્યુત્પત્તિ વગેરે આપી. જગત સાહિત્યને એક અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો. એમણે તે પ્રસંગે પોતાનાં કષ્ટોનો લેશમાત્ર વિચાર ન કરતાં, પોતે સ્વીકારેલાં કાર્યમાં ઓતપ્રોત રહેવાનું પસંદ કર્યું, મિલ્ટન તે ઈંગ્લૅન્ડનો એક મહાકવિ! જેણે અતિવિપરીત સંજોગોની અવગણના કરી 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામનું મહાકાવ્ય (એપીક) સર્જ્યું. આ સર્જનકાળ દરમ્યાન તેઓ પ્રજ્ઞાચક્ષુથી જ જોઈ શકતા. પોતાના રાજકીય (રાજા વિરુદ્ધ) વિચારોને લીધે તેઓ સતત ગિરફતાર થવાની આશંકા સેવતા, આર્થિક સ્થિતિ પણ સંતોષકારક ન હતી. આમ છતાં તેમણે કેવળ પોતાની સ્મૃતિ અને પ્રેરણાને બળે, સહસ્રો પંક્તિઓ લખાવી – પોતાની પુત્રીઓ પાસે તેઓ આ કાર્ય કરાવતા – અને અંતે એક અજરામર ગ્રંથ પ્રજા સમક્ષ મૂકી ગયા. આ મહાકાવ્ય લખાવતી વખતે તેઓ ગ્રીસ અને રોમની કૃતિઓએ ઊભી કરેલી પ્રણાલિકાને અનુસરતા રહ્યા ને તેમ કરતાં

પોતાના ધર્મનો પ્રચાર પણ થતો ગયો. આ મહાકાવ્ય દ્વારા તેઓ પ્રભુ ન્યાયી છે, દયાવંત છે એમ બતાવવા મથતા હતા અને જગતમાં અસત પર સત્યનો વિજય થાય છે. એ એમનું મધ્યબિંદુ હતુ. મોટી ઉંમરે આ કૃતિ લખાઈ હોવાથી, તેમના વિવિધ પ્રકારના અનુભવ વાંચનનો નિચોડ પણ આનાં પૃષ્ઠોમાં સમાઈ શક્યો ને શેતાન જેવી એક વ્યક્તિ પણ કેટલું પ્રલોભન માણસ સમક્ષ મૂકી શકે છે, તે તેમણે પ્રદર્શિત કર્યું. આપણા યુગમાં ઘણાએ પી. જી. વુડહાઉસનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે. તેમણે શુષ્ક જીવનમાં આનંદ અને હાસ્ય રેડી, અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાનાં દુઃખ ભુલાવ્યાં છે. તેમનાં અનેક પાત્રો-બર્ટી વૂસ્ટર, જીવ્સ, લોર્ડ એન્સવર્થ, અ. મ્યુલીનર અંકલ ફ્રેડ વ. - તો કેટલાક માટે મિત્રો પણ બની ગયાં છે. આ ડૉ. સર પેલહેમ વુડહાઉસને બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષોમાં એક નિર્દોષ રેડિયો વાર્તાલાપ, જર્મનીના તાબા હેઠળના, ફ્રાંસમાંથી આપવા બાબતે, કેટલીય વિટંબણાઓ, તેમના દેશબંધુઓ તરફથી સહન કરવી પડી હતી. પરિણામે તેઓ ઈંગ્લૅન્ડ ત્યાગી, અમેરિકા કાયમી વસાવટ માટે ગયા. નેવું ને તેથી વધુ ઉંમરે પણ તેઓ લેખનકાર્ય કરતા રહ્યા. એમની છેલ્લી, અંતિમ કૃતિ, અવસાને અપૂર્ણ રાખી. (Sunset at Blandings) પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે તેઓએ વચને અથવા અપમાન કે તિરસ્કારને મહત્ત્વ ન આપતાં, પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને, બ્રિટિશ શાસને, તેમના અવસાનના બે-એક માસ પૂર્વે, તેમને 'નાઈટહુડ'ના ઇલકાબથી સન્માનિત કર્યા, તેમની નિર્દોષતા સ્વીકારી.

આમ જીવનસંધ્યાને સમયે સક્રિય રહેવું એ મન અને શરીર માટે શક્ય છે, આવશ્યક છે. નિરાશાવાદી અને શ્યામવર્ણી વિચારો આપણા આકાશમાં ન દોરાય તે માટે તૈયારી, મધ્યમ વયનાં વર્ષોમાં જ કરવી આવશ્યક છે. તો પછી સતત વસંતઋતુની આબોહવા આપણી આસપાસ વીંટળાઈ રહેશે.

'વૃદ્ધાવસ્થામાં વસંત'નો શેષ ભાગઃ-

જ્યારે જીવનસંધ્યા વિષે મનમાં વિચાર સ્ફૂરે છે ત્યારે સહજ રીતે મારા પોતાના અતીત પ્રત્યે પણ દૃષ્ટિ વળે છે. તે કેવું હતું, કઈ ગતિએ પસાર થયું, તેણે મને શું આપ્યું ને મારી પાસેથી તેણે શું માગ્યું? અહીં સ્પષ્ટ ગણિત કે વ્યાકરણના નિયમો લાગુ નથી પડતા, પણ ઉત્તર અવશ્ય સંશોધકને પ્રાપ્ત થાય છે. મેં આશરે મારા જીવનમાં ૪૦ વર્ષ વિદ્યાર્થી જગતમાં ગાળ્યાં. તેમાંથી મને મુખ્યત્વે ત્રણ લાભ થયા. મારા વ્યવસાયે (શિક્ષણ) મને પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોનો મિત્ર બનાવ્યો. તેમના સાન્નિધ્યમાં મને પ્રસન્નતા અને આનંદ મળતાં થયાં. તેઓએ મારા વર્ગોમાંથી અને ખાસ કરીને નિવૃત્તિના દિવસોમાં એકલતાની ગ્લાનિમાંથી મુક્ત કર્યો. અવિભક્ત કુટુંબ, એટલે સામાન્યતઃ આ ગ્લાનિ તો ન હોય, - પણ મનની સ્થિતિ કોઈ વાર, તેવા સંજોગોમાં પણ એકલતાના સૂર સાંભળે છે, ત્યારે આ પુસ્તકો પરમ મિત્રનું

સાંત્વન તથા સંતોષ આપવાનું સત્કાર્ય કરતાં હોય છે. બીજો લાભ એ થયો કે મને ત્રણેક પેઢીઓનો પરિચય થયો. દસકો પૂરો થાય ને વિદ્યાર્થીઓનો નવો ફાલ આવે, તેઓના સહવાસમાં રહી, તેઓમાં થતાં પરિવર્તન મને જોવા મળ્યાં. મેં એક નવો સૂર સાંભળ્યો, સ્વાતંત્ર્યનો. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સફળતા માટે તેમના પ્રાધ્યાપકો પર અવલંબન રાખવાનું ઘટાડતા ગયા. વર્ગોમાં ગેરહાજરી, પાઠ્યપુસ્તકોથી અલિપ્ત રહેવું, વર્ગોમાં નોંધ ન લેવી અને તેથી આ પ્રમાણે ટ્યુશન ક્લાસીસની બોલબાલા વધી. અધ્યાપક પ્રત્યેની માનદૃષ્ટિ સંકોચાતી ગઈ. સરસ્વતી મંદિરમાં પણ ઉધમ અને પવિત્રતાનાં નીર ઓસરતાં ગયાં. હડતાળ, ઘેરાવો, હિંસા, અસહિષ્ણુતા, અશિસ્તનાં પ્રમાણ વધ્યાં અને છતાંય, મને લખતાં હર્ષ થાય છે, હજી જેનું હૃદય મલીન નથી, જે આદર્શો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાનાં સ્વપ્ન જુએ છે, જેને વિદ્યા માટે અખૂટ પ્રેમ છે – એવા વિદ્યાર્થી (ભલે, સંખ્યામાં ઓછા) હજી પણ ક્યાંક, ક્યાંક શોધનારને મળશે. પ્રાધ્યાપકો (પ્રૉફેસરો)માં પણ અનિચ્છનીય પરિવર્તન મેં જોયું અને વિદ્યાર્થીનો પ્રતિકાર (reaction) તેને આભારે પણ થતો હોય, એમ મને ઘણીય વાર લાગ્યું અને તોપણ કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાધ્યાપક આજે પણ કોઈક કોઈક સ્થળે જીવંત છે. ઘણાય વર્ષો અધ્યાપન જગતમાં ગાળેલાં હોવાથી, અન્ય પ્રલોભનોથી મન દૂર રહ્યું. જીવનની આવશ્યકતાઓ પણ વીતતાં વર્ષો સાથે સંખ્યામાં ઘટતી ગઇ, અને તેથી આજે નિવૃત્તિકાળમાં ઘણી વસ્તુઓનો મરજિયાત ત્યાગ, ત્યાગ નથી લાગતો – આ ત્રીજો લાભ! તે દિવસોમાં બેત્રણ અપ્રિય અનુભવો પછી મને એક બોધ સમજાયો – કોઈની પાસે કશાની આશા ન રાખવી અને ત્યારથી જીવનમાંથી આ કારણે ઊપજતી મનની અશાંતિ પણ ઘણે અંશે દૂર થઈ. બાઇબલમાં કહ્યુ છે: 'Blessed are those who expect little, for they shall not be disappointed.' ગીતાજીમાં 'કૃપણ ફલહેતવ'નો મતલબ સ્પષ્ટ છે. આ ઉભય સત્યની પ્રતીતિ મળે, આ માર્ગ મને વધુ અનુસરવા યોગ્ય લાગ્યો અને તે અનુસરવા નમ્ર પ્રયાસ ચાલુરાખું છું. વિદ્યાર્થીઓને સંબોધતાં પૂર્વે, શક્ય એટલી તૈયારી કરવી, એ સૂત્રને અમલમાં ઉતારવા સતત પ્રયાસ કરતો. અને જ્યારે સામે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓની આંખમાં અમુક ચમક દેખાય ત્યારે સંતોષ અનુભવતો. Teaching the students and reading them. આ બે જુદી પ્રવૃત્તિઓ છે ને તેનો સમન્વય અનહદ આનંદ આપી શકે છે. આવો 'આનંદ' મને જ્યારે મળ્યો છે, ત્યારે હું મારી જાતને સદ્ભાગી ગણી શક્યો છું. અને આ 'નમ્ર પ્રયાસ' હવે જે કાંઈ વાંચન-લેખનકાર્ય કરું છું, તેમાં પણ ઓતપ્રોત કરવાનો હેતુ મારી સમક્ષ સદા રાખું છું, અને તેથી મને કાર્યમાં શુષ્કતા સાંપડતી નથી.

કોઈ વાર એકલો હોઉં, સંધ્યાકાળની શાંતિ આસપાસ પથરાયેલી હોય, પ્રકાશ ઓસરતો હોય,

બધું ધૂંધળું દીસતું હોય ત્યારે મનઃચક્ષુપાસે કેટલાંક દૃશ્યો પસાર થાય છે. જે કૉલેજમાં હું વિદ્યાર્થી હતો અને પછી ત્યાં 'ફેલો' અને 'લેક્ચરર' થયો, તે કૉલેજના વર્ગો, મારા પ્રાધ્યાપકો ત્યાં ઉજવાતા વાર્ષિક સમારંભો. ત્યારે પછી ખડું થાય છે બીજું દૃશ્ય. વર્ગમાં હું હાજરી લઉં છું. સામે યુવા વર્ગ તત્પર થઈને આવ્યો છે. આ મારા શરૂઆતનાં વર્ષો છે. મારાથી મારા વિષયને ન્યાય અપાશે? મન અસ્થિર થાય છે – ભૂલતો હોઉં તેમ લાગે છે. લખી લાવ્યો હોત તો તેમાં જોઈ શકત, પણ તેમ નથી કર્યું (ન કરવું એવો નિર્ધાર કર્યો છે) – વળી દૃશ્યમાં પરિવર્તન, અને બીજી અને ત્રીજી કૉલેજો એકબીજામાં ભળતી હોય એમ લાગે છે – પરીક્ષા ૧૧ વાગે શરૂ થવાની છે, વિદ્યાર્થીઓ આવી ગયા છે, પણ યુનિવર્સિટી ઑફિસમાંથી પ્રશ્નપત્રો નથી આવ્યા – સુપરવાઈઝરો પણ સર્વ ઉપસ્થિત નથી રહ્યા – ટેલિફોન કર્યો. સમાચાર મળે છે કે ટૅક્સી તો વહેલી નીકળી ગઈ છે, પણ રસ્તામાં ટ્રાફિક વધુ હોવાથી અણધારી ઢીલ થઈ છે. ઘડિયાળ આગળ ને આગળ જતું જાય છે, વિદ્યાર્થીઓની ધીરજ ખૂટવા માંડી છે. જો બહાર નીકળી જશે તો...?' વળી મન સ્વૈરવિહાર કરે છે. તે દિવસ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૩નો જ્યારે અમારી સંસ્થાના ઉપપ્રમુખે મને કૉલેજના પ્રાચાર્ય થવા માટે વાત કરી, ત્યારે મને જે આંતરિક કોલાહલ સંભળાયો હતો, તે ફરી દૂરથી 'એક મંગલ શબ્દ આવતો' હોય એમ ઉપસ્થિત થયો. જે ૧૫ વર્ષ આ સ્થાને ગાળ્યાં તે ગતિશીલતાથી પસાર થયાં અને નિવૃત્તિના દિવસે જે અનુભવ્યું હતું તે સજીવ થયું. આમ અનેક પ્રકારનાં દૃશ્યો, કોઈ સમુદ્રનાં પાણી સમાં આવે છે. પાછાં વળે છે. એકદમ જાગૃત થાઉં છું, ક્યાં ગયા એ દિવસો, એ વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો, વર્ગો જીવનમાં સીધાં ચઢાણ તેની ચિંતાજનક પળો, તેના પ્રસન્નતાપૂર્ણ સમયખંડો – આ સર્વે હવે તો સ્મૃતિચિત્ર થઈને રહ્યાં છે. મારા નિવૃત્તિકાળને તે ભર્યોભર્યો રાખે છે. ભલે આજે તે અતીતમાં વિલીન થઈ ગયા, પોતાનો ભાગ ભજવીને પાછા તે પોતાના પથમાં ચાલ્યાં ગયાં, પણ તેના પ્રતિધ્વનિ, તેના પ્રતિબિંબ, તેની સ્મૃતિ તેઓ મૂકતાં ગયાં છે ને મારે માટે આજે જીવન આરે પહોંચતાં તે પરિપૂર્ણ અને આહ્‌લાદક લાગે છે, અને સંકેલાતું જીવન શોક કે ગ્લાનિ કે નિષ્ફળતાનું નહીં, પણ અવનવા અનુભવોનું હતું. પ્રભુકૃપાના મીઠા આવરણ હેઠળ પસાર થયું હતું, તેમ શ્રદ્ધા બેસે છે – જે આ વર્ષો માટે પૂરતું છે! આનાથી અધિક એક મારા જેવા શિક્ષકને શું જોઈએ? – ભલે તે વર્ષો સુધી પ્રાધ્યાપક અને પછી પ્રાચાર્ય પણ થયો હોય!

મહેન્દ્ર પંડ્યા

પવન લહેરાય મંદ, ગાતો અનેરા છંદ,
આજ અમારે હૈયે આનંદ આનંદ આનંદ રે
તોડીને સઘળા બંધ, ઉડે પંખીના વૃંદ,
આજ અમારે હૈયે આનંદ આનંદ આનંદ રે

–નિનુ મઝુમદાર

સ્વ. ભૃગુરાય પંડ્યા, સ્વ. અરવિંદા પંડ્યા,
સ્વ. મંજુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વ. ભાનુમતી યાજ્ઞિકની
સ્નેહસભર સ્મૃતિમાં

નેહા યાજ્ઞિક, સુહાની દીક્ષિત, સાંવરી યાજ્ઞિક

મારી કોટડીમાં સામાન ઘણો

એક ખુણે મારો પ્રેમ ભર્યો છે, એક ખૂણે અભિલાષા,
એક ખૂણે ધિક્કાર ભર્યો છે, એકમાં ઘોર નિરાશા
બાળપણાની શેરી લઇ પેલી ભરી છે આખી ને આખી,
યૌવનના કંઇ બાગબગીચા, પ્રીતડીઓ વણચાખી

ભર્યો છે હાસ્ય ને રૂદન સાથે ઝોળો સુખદુઃખ તણો
મારી કોટડીમાં સામાન ઘણો

પાર વિનાની ભૂલ પડી છે, કોઇના કંઇ ઉપકારો,
ઓસરતા ભૂતકાળની મૂર્તિ, ભાવિના કૈંક ચિતારો
સર્જનનો ઇતિહાસ ભર્યો છે, ભૂગોળ ખગોળ ભેળો,
લેશ જગ્યા નહીં મુજ માટે, ઉભરાયો છે વ્યર્થનો મેળો

બંધ આ મારાં દ્વારની પાછળ વધ્યો કોટિકોટિ ગણો
મારી કોટડીમાં સામાન ઘણો

-નિનુ મઝુમદાર

BOOK POST
DROP

From,
Shree Vadnagara Nagar Mandal, Mumbai
C/O *Kamlesh S. Vohra* ; 1502, Tulsibaug CHS, Ramdas Sutrale Marg,
Opp. ICICI Bank, Borivali (W), Mumbai 400092
email : vnmmumbai@yahoo.co.in • www.shrivadnagaranagar.org